

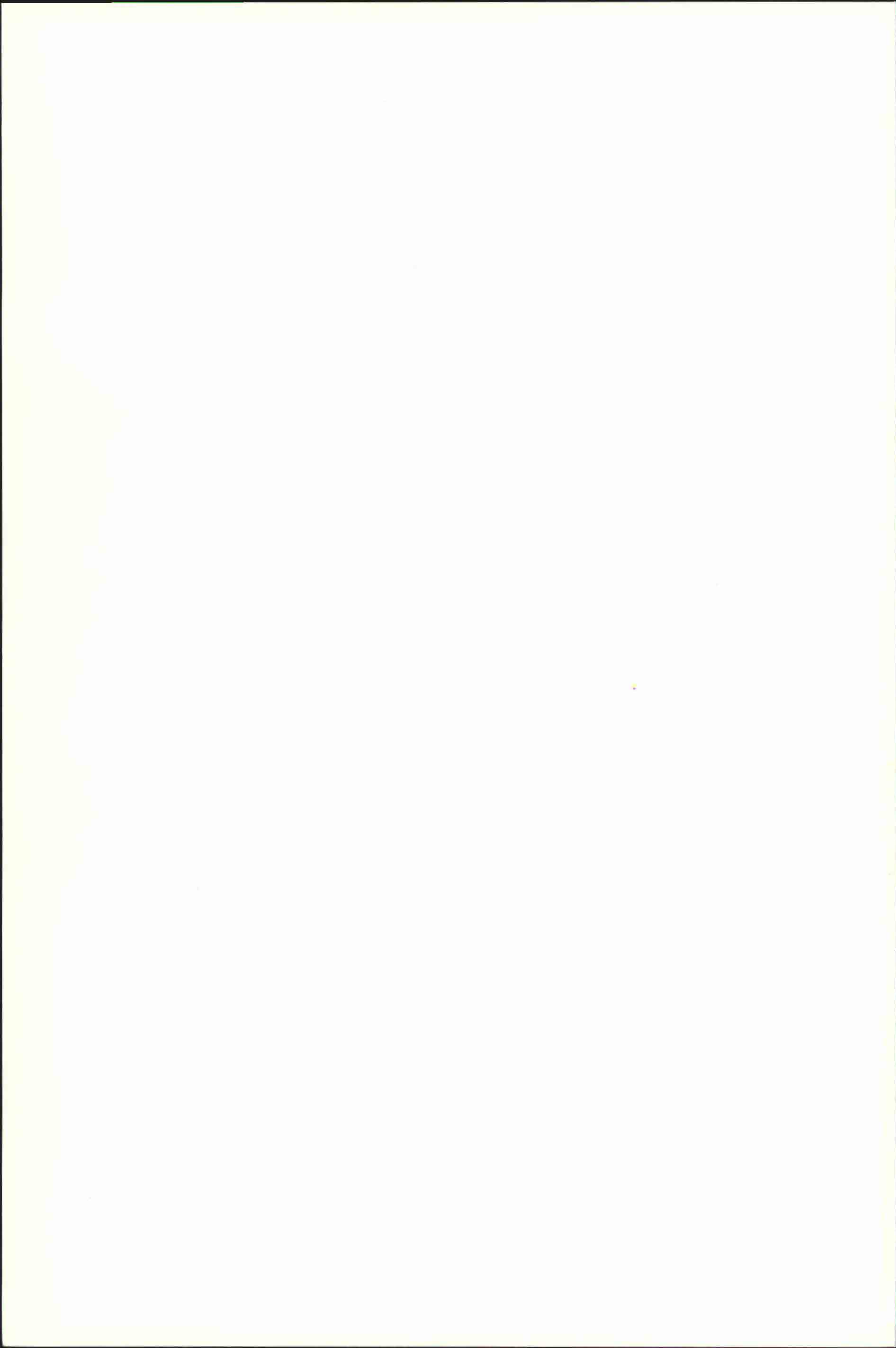
Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

*VER
Puerilis ætas*

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 40/41 2010/11

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora seris.

*VER
Pocidus tempus*

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 40/41 2010/11

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab
2010-2011

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Slotshavekontoret, Frederiksberg Runddel 3E
2000 Frederiksberg C. Giro 41 69 47 6

Kontakt: E-mail: havehistoriskselskab@gmail.com

Bank oplysninger: Reg. nr.: 9570 Konto nr.: 4169476
IBAN: DK8430000004169476
SWIFT: DABADKKK

CVR nr: 33671253

Redaktør: Finn T. Sørensen
Redaktion: Margrethe Floryan, Kirsten Lund-Andersen

Bestyrelse:

Niels Møllergaard (formand), Richard Hare, Bjarne Larsen, Lisbeth Brorsen, Kirsten Lund-Andersen,
Margrethe Floryan, og Finn T. Sørensen

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 200,00 kr. For udenlandske medlemmer 230 kr.
Livsvarigt medlemsskab 2300 kr.

Produktion: Discountprint.dk
Trykt i 350 eksemplarer

Trykt med økonomisk støtte fra: Undervisningsministeriet via Tipslottomidlerne

ISBN 87-88241-33-8
ISSN 0107-895X

Forsidevignet: Forår.

Stik efter originalmaleri af Pieter Bruegel (1525/30-1569), graveret af Pieter van der Heyden og publiceret af Jerome Cock 1570.

Tekst: Marts, April, Maj er forårs månederne. Forår lig barndom. Om foråret er Venus klædt i blomsterranker.

Indholdsfortegnelse

Jesper Bærentsen: Fra havekarl til handelsgartner. En mikrohistorisk undersøgelse af professionaliseringen af dansk gartnerierhverv under industrialiseringen	4
Bjarne Larsen: Krokus – en kulturplante med en lang historie	35
Finn T. Sørensen: Beskrivelse af Aldershvile Slotsparkes historiske udvikling ved hjælp af malerier, fotografier og kort	48
Små meddelelser	
Jubilæumsarrangement. Forelæsning ved professor Robert E. Grese fra University of Michigan om udvandrerens og landskabsarkitekten Jens Jensen (1860-1951) - en skaber af parker og haver med brug af lokale vilde planter.	81
Forfattervejledning	84

Fra havekarl til handelsgartner

En mikrohistorisk undersøgelse af professionaliseringen af dansk gartnerierhverv under industrialiseringen

A research about the professionalization of Danish Horticulture trade during industrialization.

Key words: Horticulture, Gardening, Seed production, Nurseries, History of Cauliflower seed, Seed Export, Denmark

*Jesper Bærentsen**

Abstrakt

Forløberen til det vi i dag kalder for gartneriproduktion, fandt i middelalderen sted ved en del klostre. Det var også ved klosterhaverne, at der blev taget nye planter og sorter i kultur, samt fremavlet frø til grøntsager og urter. I tidlig moderne tid overtog godser og slotte denne funktion. I slutningen af 1700-tallet begyndte der at opstå private handelsgartnerier, først omkring København og senere i provinsbyerne. I løbet af 1800-tallet var der dannet flere store gartnerier, der specialiserede sig i blomstergartneri, grøntsager og for nogles vedkommende på et senere tidspunkt også frøavl. Danmark havde i sidste halvdel af 1800-tallet en stor produktion af grøntsagsfrø. Især var blomkålsfrø en stor eksportartikel. I dag har blandt andet globaliseringen været medvirkende til at de store danske frøfirmaer ikke længere er på danske hænder. I dag er det stort set kun produktion af spinatfrø, der foregår i Danmark.

Abstract

A Study of the Professionalization of Danish Horticulture in the Age of Industrialization

The forerunner of what we nowadays call gardening production took place in numerous monasteries during the Middle Ages. It was also in the monastery gardens that new plants and species were cultivated and seeds of vegetables and herbs grown. In early modern times country estates and castles took over this function. It was not before the end of 18th century that private, commercial nurseries came into existence near

Copenhagen and later in provincial towns. During the 19th century huge nurseries arose, specializing in the production of flowers and vegetables and from the middle of the 19th century in seed cultivation. Denmark had an enormous production of vegetable seeds and cauliflower seeds in particular were exported. Today globalization has resulted that the large Danish seed companies are no longer in Danish hands and only production of spinach seeds still takes place in Denmark.

Indledning

Gartneren beskæftiger sig med frembringelse af grøntsager, urter, blomster og frugter til salg (med betydelig overlapning til egentligt landbrug og plantagedrift), produktion af frø til udsæd af blomster, grøntsager og visse frugttyper og salg af disse, samt dyrkning og podning af frugt- og prydræer. Gartnererhvervets udskillelse fra det almindelige agerbrug til et selvstændigt erhverv med formaliseret uddannelse skete i den periode, hvor Danmark omdannedes fra agrarsamfund til industrisamfund.

Så længe der har været agerbrug i Danmark, har der været brug for frø til at så. Spørgsmålet er her, hvornår frø udviklede sig til en egentlig handelsvare, og hvordan havearbejdet udviklede sig til en egentlig profession?

Middelalder

Agerbruget kom til Danmark sydfra omkring år 3900 f. Kr. Agerbrugerne medbragt frø til udsæd og gemte år efter år til udsæd næste år. Der var udelukkende været tale om kornavl. Bær, frugt og grøntsager har formentlig været indsamlet i området, men ikke dyrket¹. Vi skal sandsynligvis helt op i middelalderen, før der sker en udvikling, der er af betydning for frøavlshistorien.

I højmiddelalderen opførtes talrige klostre i Danmark. Munkene og nonnerne kom oprindeligt sydfra, men snart blev lokale optaget blandt ordensfolkene. Ved mange klostre oprettedes lægeurtehaver med mange forskellige urter, idet mange munke tog syge i kur. Særligt virkede købstadsklostrene som hospitaler, men f.eks. havde Æbleholdt Kloster i Nordsjælland også ry for at tage syge i kur.

I senmiddelalderen udviklede klostrene sig til store

jordbesiddere. Mange jordejere testamenterede deres jorde til klostrene, mod at der blev holdt sjælemesser for dem. Andre forærede deres jord til klostret, for at de i deres sidste dage blev underholdt af klostret eller ligefrem boede der.

Klostrenes beboere var munke, novicer, lægbrødre og dem, der betegnedes som klostrets *familia*, dvs. personer, der under en eller anden form var tilknyttet klostret som arbejdskraft eller aftægtsfolk, der, som tidligere nævnt, havde givet donationer til klostret. Det var ikke kun i den umiddelbare nærhed, at klostrene erhvervede jorde og gårde. Klostrene forsøgte ved mageskifte, køb og salg at gennemføre en gods arrondering for lettere at kunne organisere driften på jordene. Dette var naturligvis ikke altid muligt. Derfor var der rundt omkring placeret de såkaldte *grangier* eller ladegårde. *Grangierne* blev administreret af lægbrødre. Lægbrødrene var ikke-gejstlige, der blev optaget på klostret, hovedsageligt fra adelen. Deres opgaver var hovedsagelig af administrativ art.¹¹ Udover lægbrødrene har der været talrige andre, der havde deres gang på klostergodset som hyret arbejdskraft. Dette være sig såvel mere fast tilknyttede arbejdere som egentlige daglejere i høsttiden.

Lægeurtegårdene har naturligvis udelukkende været i tilknytning til det egentlige kloster, men ved de andre gårde er det meget sandsynligt, at der har været anlagt køkkenhaver til at forsyne dem, der boede og arbejdede på grangierne. Der har således været transporteret frø af køkkenurterne mellem de forskellige gårde, der hørte ind under klostret. Munkenes religiøse forpligtelser har begrænset disses arbejdskraft til udelukkende at beskæftige sig med at tage syge i kur, de steder dette foregik. Sandsynligvis har det også været en eller flere munke, der har overvåget lægeurtehavens pleje. Til resten af arbejdet med haverne har man uddannet havemænd, eller urtegårdsmand, som de kaldtes.

Det er ikke usandsynligt, at nogle af den hyrede arbejdskraft eller andre, der kom på klostergodset, har erhvervet frø til køkkenurter. Der er ingen kilder, der beskriver indtægter ved salg af frø. Det betyder dog ikke, at et salg ikke har fundet sted. Man skal tage i betragtning, at der ikke var regnskabspligt, og eventuelle indtægter fra frø-salg har været helt ubetydelige i hele klostrets drift.

Udover pasning og formering af lægeurter – og køkkenhaveplanter, hørte der også frugttræer til klostrene. Træerne

var podet med ædle æble – og pæresorter fra det sydlige Europa. Podning var således også en teknik, som klosteret mestrede.

Teknikker, traditioner og ideer om haver bredte sig i løbet af den seneste del af middelalderen til kongens slotte. Det vides, at der var en have ved Nykøbing Slot i 1419. I Malmø skulle der have været indtil flere haver i 1529. De første var måske udelukkende frugthaver. Men fra midten af 1500-tallet tales der om urtehaver ved Skanderborg, Frederiksborg, Koldinghus og Vamdrup Slot. I de første år af 1600-tallet anlægges den fornemmeste af dem alle, Kongens Have ved Rosenborg Slotⁱⁱⁱ.

Christian den Anden og hollændere på Amager

Christian den Anden havde i 1521 indkaldt nogle hollandske gartnere til Amager for at dyrke grøntsager. 136 gårdmænd måtte flytte, da kongen havde besluttet, at 184 hollandske bondefamilier skulle overtage jorden til gavn for hovedstadens forsyning af grøntsager^{iv}. Det har således nok været småt med produktionen af grøntsager hos de danske bønder, der næsten udelukkende har produceret korn. Dronning Elisabeth, som var søster til den tysk-romerske kejser Karl V, har sandsynligvis hjemme været vant til flere grøntsager i kosten. Kongen udstedte et privilegium til de hollandske bønder, der gav dem evigt arvefæste til jorden samt retten til egen jurisdiktion efter hollandsk ret og sædvane. Disse privilegier bibeholdtes også under de senere konger. Dog indskrænkes de af Christian den Tredje, idet de fra 1547 årligt skal betale 300 mark til kongen og sørge for tilstrækkelig grøntsagsforsyning til hoffet^v. Der er ingen efterretninger om, at de forhandlede frø. De må have medbragt frø fra Holland til deres grøntsager, og det er bestemt ikke usandsynligt, at de har handlet med overskuddet af deres egen frøproduktion. Det var skik blandt hollænderne, at et nygift par fik en pose frø af det, som forældrene selv frembragte og brugte. Efterkommere af disse hollændere dyrkede jorden på Amager langt op i 1800-tallet^{vi}. De dyrkede udelukkende grovere grøntsager: kål, roer, gulerødder, kartofler^{vii}, salat, spinat, syrer og andet, men finere haveafgrøder såsom jordbær, asparges m.m. dyrkede de ikke, ej heller blomster eller frugtræer. De havde ingen haver, men alt dyrkedes på fri mark. De benyttede heller ikke drivhuse eller bænke.^{viii}

Tidlig moderne tid 1600- og 1700 tallet

I løbet af 1600-tallet anlagdes haver ved de større slotte og herregårde. Ved alle disse haver ansattes og uddannedes urtegårdsmænd^{ix} eller havekarle, som skulle anlægge og vedligeholde haverne samt formere planterne. Lønningerne var ikke store. Det fortælles, at Jacob Dalacke i 1601 på Frederiksborg Slot får 100 rigsdaler og to sæt tøj, mens Henrik Hermesen samme sted kun får 30 rigsdaler. Det er vanskeligt at sammenligne med nutidens lønninger, da der ikke er nogle egentlige prislister på forbrugsvarer tilbage fra begyndelsen af 1600-tallet. Det kan dog siges, at landgildet for en almindelig gård i de år lå på mellem 18 – 40 rigsdaler^x; dette tyder på, at 100 rigsdaler ikke har været en hel ringe løn, hvorimod de 30 rigsdaler har været svære at klare sig for. Man kan således godt forestille sig, at frøsalg har kunnet bidrage lidt til husholdningspengene. Om det har været tilladt eller ej vides ikke. Det har sandsynligvis været almindeligt, at gartnerne på slotte og herregårde handlede med overskydende frø fra haverne. Kongen sender flere gange bud til Holland efter forskellige frø. Det er heller ikke usandsynligt, at hollændere rejste rundt i landet og solgt frø. Frø er en vare, der ikke vejer ret meget og let kan transporteres over store afstande uden at tage skade. Det vides, at der i 1596 har været ulovlig handel med havesager på Fyn^{xi}. 13. december 1619 udstedte kongen et åbent brev, der gav Hans König tilladelse til at forhandle allehånde slags urtefrø på Sjælland. König var selv ansat ved kongens slotshave som urtegårdsmænd^{xii}.

I midten af 1600-tallet var der på Rosenborg Slot ansat en slotsfoged og en urtegårdsmænd. Forholdet mellem de to var ret dårligt, hvorfor det blev bestemt i en skrivelse af den 14. februar 1654, at slotsfogeden skulle føre tilsyn med slottet, graven, dammen og plankeværkerne, mens urtegårdsmænd skulle "*urterne, træerne, deri plante, pode optage, såvel urtefrø sælge og købe*".^{xiii}

Det første egentlige handelsgartneri opstod i København. I begyndelsen af 1600-tallet blev der på torvet solgt grøntsager og frø^{xiv}. I midten af århundredet var der ikke mindre end syv gartnere, der havde haver på det nuværende Tivolis grund. Det fortælles, at deres haver blev ødelagt under belejringen 1658-59.

I 1669 lejede en gartner Store Ravnsborg. Denne omtales et århundrede efter som den største handelshave og frøhandel^{xv}. I løbet

af 1700- tallet indvandrede en del gartnere fra Tyskland og oprettede i lighed med danskere handelsgartnerier omkring København. København var på dette tidspunkt den eneste store by i Danmark. I 1670 var der 41.000 indbyggere og i 1790 var der 90.000^{xvi}. Indbyggerne i København havde ingen mulighed for selv at fremavle frugt og grøntsager, hvorfor der opstod stor efterspørgsel.

I 1699 fik fire gartnere tilladelse til at forhandle frø i København. Kongen påbød i øvrigt, at alle, der rejste rundt på Sjælland for at forhandle frø og såsæd, også skulle komme til København for at forhandle dette. Påbuddet blev gentaget i 1735 og 1764; på dette tidspunkt var der 24 gartnere omkring København.

1800-tallet

I begyndelse af 1800-tallet indvandrede atter en del tyske gartnere. Den københavnske befolknings vækst gav større efterspørgsel på gartnerivarer. Det var ikke blot frugt og grøntsager, der skulle produceres mere af. Fra begyndelsen af 1800-tallet stiger efterspørgslen efter blomster stærkt. Hvor blomsterproduktion indtil da har været en meget lille og ubetydelig del af gartneriernes produktion, bliver den fra 1800 og frem stadig større. I perioden bliver det mere og mere almindeligt at anvende blomster ved begravelser. Ligeledes blev blomster til dekoration i borgerhjemmene mere og mere almindelige. Der opstod i disse år en befolkningsgruppe omkring København, senere også omkring de andre større byer i Danmark, der havde et hus, hvortil der var en have. Disse folk er ikke landbrugere, men har en interesse i dyrkning af grøntsager. Samtidig begynder interessen for prydhaven at opstå. I 1830 etableredes Det kongelige Danske Haveselskab^{xvii}. I 1830 oprettede selskabet et blomsterudsalg. På dette tidspunkt havde de københavnske gartnere vanskeligt ved at forsyne dette blomsterudsalg tilstrækkeligt.

Der var i denne periode ikke nogen egentlig specialisering indenfor gartnerfaget. De gartnerier, der opstod, beskæftigede sig med tiltrækning af frugttræer, urter, grøntsager, urtefrø og en del også med frøproduktion. Produktionen og udbuddet af havefrø fra de gartnere, der solgte disse, var utilstrækkelige for det voksende marked. Dette gav plads for såkaldte urtekoner, der i deres små haver fremstillede frø af kål, bønner og andre urter, muligvis også

blomsterfrø. I sidste halvdel af 1800-tallet blev frøproduktionen hos de gartnere, der specialiserede sig i den retning, tilstrækkelig stor og med en standardiseret kvalitet, så de private småproducenter forsvandt. Det sidste sted have været Niels Jensen Kairød, der i år 1900 døde 90 år gammel^{xviii}. Der opstod dog hele tiden nye småproducenter, som solgte frø af overskydende egenproduktion. Man kan i dag ved en søgning på internettet gøre sig bekendt med mange små nicheproduktioner af frø.

Havebrug som fag

Gartnerfaget er meget sent udskilt som egentlig professionelt håndværksfag. Hvor murere, tømrere, stenhuggere, smede etc. allerede fra tidlig tid har været etablerede som selvstændige fag, kom andre til i tidlig moderne tid: kobbersmed, hjulmager, skomager og bødker. Senere kom handske –og hattemager og parykmager^{xix}. Lavene var faglige, sociale fællesskaber, der varetog medlemmernes interesser, uddannede lærlinge i faget, afholdt svendeprøver og mesterstykker. Adgangen til håndværksfagene blev begrænset af lavene. F. eks kunne en håndværker ikke uden videre slå sig ned som mester. Han skulle have udført et mesterstykke og bevise, at han var ”ægtefødt”^{xx}. Gartnerfaget havde aldrig noget lav^{xxi}. Fagets udøvere havde fra tidligste tid været en del af den tjenende stand ved slotte og herregårde og derfor så godt som aldrig selvstændige mestre. Derfor var der ikke nogen egentlig gartneruddannelse. Dog har der ved de kongelige haver, nok i særdeleshed ved Rosenborg, været antaget elever, som fik såvel praktisk som nogen teoretisk undervisning. I 1811 etableredes en gartnereksamen, men der var dog ikke tilrettelagt nogen undervisning, der skulle føre op til denne eksamen. Eksamen blev afholdt i København, og eksaminanderne var overvejende elever fra de kongelige haver og ganske få fra private handelsgartnerier^{xxii}. I 1833 opdeltes eksamen i to: én som almindelig gartner og én som kunstgartner.

Gartnereksamen afholdtes indtil 1866. Herefter udlægges den mere videnskabelige uddannelse til den nylig etablerede Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole, hvor man oprettede en lærestol i havebrugsfag^{xxiii}.

Der var allerede i 1838 etableret en gartnerforening. Den var nok mest en selskabelig forening, men allerede fra 1840erne blandede

foreningen sig i debatten om uddannelse af gartnere. Det tyder dog på, at foreningen opløstes omkring 1850. I 1860'erne og 70'erne etableredes flere foreninger rundt om i landet, som i 1887 blev slået sammen til *Almindelig Dansk Gartnerforening*. Foreningen nedsatte et uddannelsesudvalg og forsøgte selv at etablere en gartnereksamen til afløsning for den i 1866 nedlagte. Ligeledes arbejdede foreningen for at bevare Rosenborg Slotshave og Gartneri som en læreanstalt for gartnere.

Det må antages, at mange andre har arbejdet indenfor faget uden nogen form for formel uddannelse. Først i 1898 oprettedes der ad frivillighedens vej kontraktmæssige forhold mellem mester og elever. Dog havde den Almindelige Danske Gartnerforening stifter i 1884 flere gange forsøgt at få etableret en egentlig formel uddannelse til gartner^{xxiv}. Først i begyndelsen af 1900'tallet var der ved de tekniske skoler mange steder i landet oprettet teoretisk aftenundervisning for gartnerelver^{xxv}. For andre håndværk var der igennem 1800-tallet etableret skoleundervisning for lærlingene. Det begyndte med pastor Massmans der i år 1800 startede en søndagsskole for lærlinge i Århus. Til at begynde med var der udelukkende tale om undervisning i læsning, skrivning og regning, men efterhånden som undervisningspligten for børn udbredtes, blev skolerne af denne type mere erhvervsrettede med særlige fag for de forskellige håndværk^{xxvi}.

Selvom der ikke var noget gartnerlav, var handelen reguleret ved nogle forordninger: Forordning af 1845: "*paa Landet at opkøbe, samt til Købstæderne indbringe og der i store og smaa partier at sælge alle Naturalprodukter af Landbrug, Kreaturhold, Havedyrkning og Fiskeri, samt alle Skoveffekter og Tørv*". Siden middelalderen havde der været torvedage, og handelen måtte indtil høkerloven af 1856 kun foregå på byens torve. Herefter blev høkerhandel frigivet udenfor købstæderne. I 1857 kom næringsfrihedsloven, der ophævedes torvetvangen. Købstædernes borgere kunne nu også opkøbe varer udenfor byen og bringe dem ind til byen og handle med dem der. Dette lovgivningskompleks muliggjorde gartneriernes udflytning udenfor bygrænsen^{xxvii}.

Nørrebro

I modsætning til Amager, hvor gartnerierne tog deres udgangspunkt i

den hollandske indvandring og produktion af grovere grøntsager, men senere også avl af løg og smågrønt, var udgangspunktet for gartnerne på den anden siden af byen et andet. Der havde godt nok været gartnerivirksomhed på Store Ravnsborg fra slutningen af 1600-tallet, sandsynligvis også hovedsagelig med grovere grøntsager. I løbet af 1800-tallet blev der større og større efterspørgsel efter afskårne blomster og stueplanter til dekoration. Som tidligere nævnt var det i begyndelsen langt fra muligt for gartnerne at efterkomme den stigende efterspørgsel. Der oprettes derfor en del gartnerier i brokvartererne . I begyndelsen var det frilandsgartnerier, men ret hurtigt blev også drivhuse opført for at tilfredsstille markedet for stueplanter.

Enkelte gartnerier

Uden for Københavns volde opstod i første halvdel af 1800-tallet talrige gartnerier. Ligeledes også ved de største provinsbyer. Som den første by efter København, var det ved Odense, at der etableredes handlungartnerier, dernæst Horsens og Helsingør og en del andre større byer, herudover også Hørsholm som en undtagelse^{xxviii}.

Svend Hansens gartneri

Hans Truelsen og Anne Petersdatter blev gift i Kongens Lyngby kirke 1751. I 1757 fødte Anne en søn, som fik navnet Svend, med efternavnet Hansen efter faderens fornavn, som det på dette tidspunkt var reglen. Familien flyttede til Gentofte, hvor de købte et hus, hvorfra de drev traktørsted i yderst fattige omstændigheder^{xxix}. Hans Truelsen døde mellem 1771 og 1787, idet hustruen, Anne, i 1787 var registreret som hospitalslem og enke i Gentofte. Ifølge forskellige sekundære kilder^{xxx} skulle Svend Hansen have været havemand på Bernstorff Slot i Gentofte indtil stavnsbåndets ophævelse i 1787, hvorefter han begav sig til København. Det er en udbredt misforståelse, at stavnsbåndet umiddelbart blev ophævet med forordningen af 20. Juni 1788. Forordningen ændrede forholdene til det, de var i 1733, således at mænd var bundet fra det 14. til 36. år. Først ved år 1800 var stavnsbåndet endeligt ophævet. Imidlertid optræder Svend Hansen allerede i folketællingen fra 1787, hvor han bor med sin hustru Johanne født Quist og to børn i Vognmagergade 131,2. Det ældste barn er da tre år. Det er sandsynligt, at han ikke har

været omfattet af stavnsbåndet, men blot arbejdet som havemand eller været i lære som gartner på Bernstorff Slot. Det var dog også muligt for en stavnsbundet at købe fripas hos jorddroten. Det er sandsynligt, at Grev Bernstorff havde rigeligt med folk, så det ikke af hensyn til udskrivningen af soldater var nødvendigt at holde på alle. Stavnsbåndet var netop oprettet for at landmilitsen kunne få et tilstrækkeligt antal soldater.

Johan Hartvig Ernst Bernstorff var oprindelig friherre fra Hannover, men blev af kongen udnævnt til udenrigsminister og fik jordene i Gentofte som gave. Der havde været fasanhus og opdræt på området. Den franske arkitekt Nicolas Henri Jardin blev bedt om at udføre tegninger til et lystslot og have. Haveplanen var enkel med alleer og græspartier, med geometriske træk. Bernstorff var meget haveinteressert og ville vise, at man også i Danmark kunne dyrke mange udenlandske planter. Der blev derfor opført et større gartnerikompleks i slotshaven. Der dyrkedes mange sjældne frugter og grøntsager, som end ikke fandtes i de kongelige haver: abrikoser, ferskner, fremmede druer og sjældne æbler og pærer, kirsebær og blommer. Fra Holland og Frankrig blev importeret særlige agurkesorter, artiskokker, salater og meloner^{xxxii}.

En af 1700-tallets mest berømte haveskribenter Christian Cay Lorentz Hirschfeld^{xxxiii} besøgte haven i 1780 og beskrev den meget rosende. Han beskrev de store frie græssletter, der naturligt glider over i kornmarker. Ligeledes opregnede han en lang række planter, der dyrkedes i haven, heriblandt: ægte kastanje, robinie, kristtjørn, tulipantræer, plataner, mispel, azaleaer, berberis, kvæder og syren.

Svend Hansen har med sine forældre boet i nærheden på deres gæstgiveri. Han har måske allerede under indretningen af haven gået til hånde i 1760erne. Da gartneriet og haven stod færdig, skulle der naturligvis ansættes gartnere, og hvad var mere naturligt end at ansætte en læredreng, der boede i området og allerede havde vist interesse og arbejdsiver. På dette tidspunkt fandtes der ikke lærekontrakter, og lavsvæsen havde der aldrig været for gartnere. Først i 1811 blev lærlingeforhold reguleret ved en kongelig forordning^{xxxiii}.

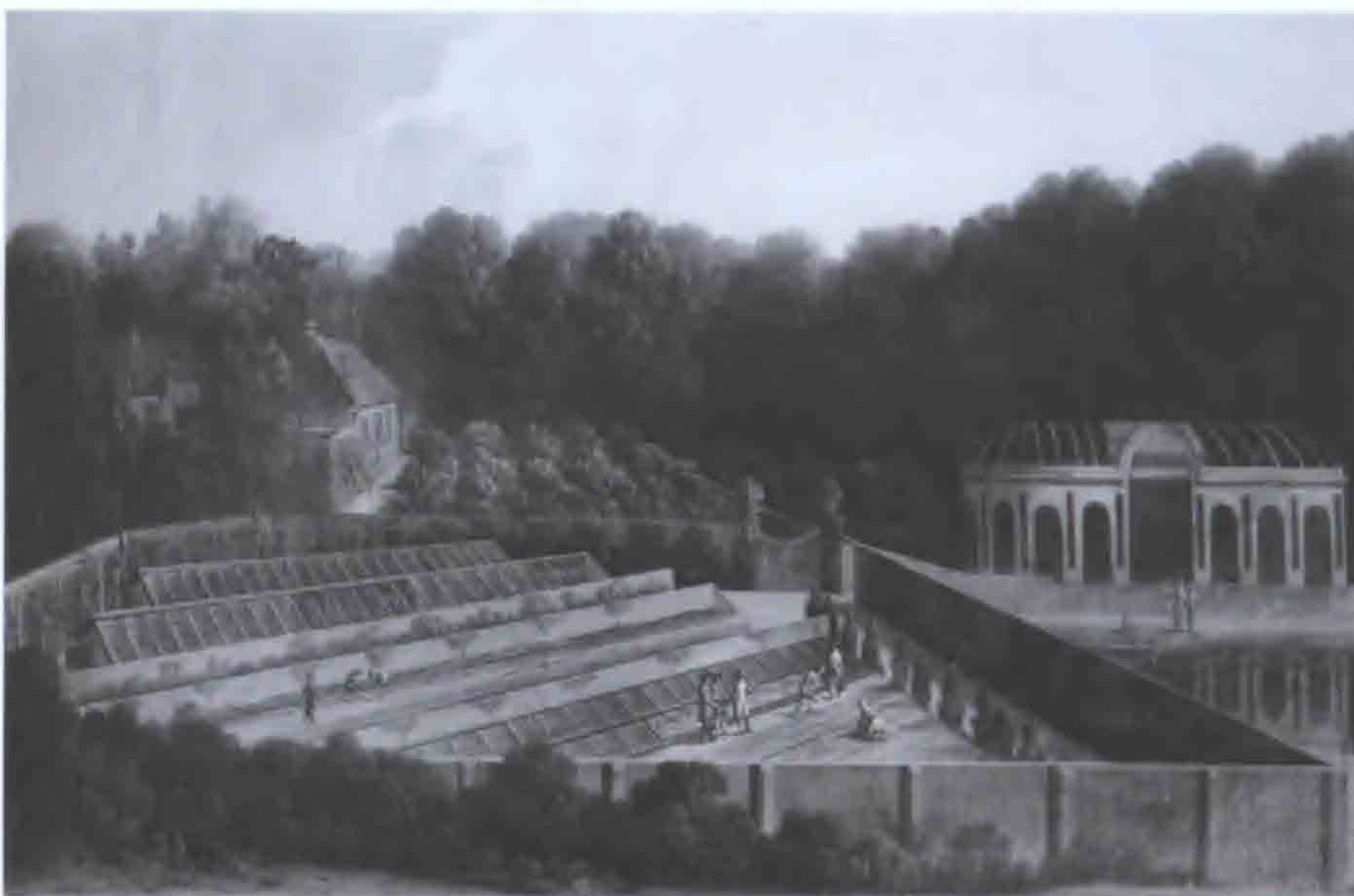

Fig. 1. Gartneri med drivhuse og mistbænke ved Bernstorff slot 1766. Til højre i billedet Svanesøen med en mindre bygning i baggrunden, til venstre thehuset med foranliggende haveanlæg.

Svend Hansen er sandsynligvis begyndt som gartnerlærling omkring 1770. Bernstorff blev afskediget af Johan Friedrich Struensee i september 1770, hvorefter han flyttede til Hamborg, hvor han døde i 1772. Johan Bernstorffs nevø Andreas Peter Bernstorff blev af kronprinseregenten^{xxxiv} kaldt tilbage til Danmark i 1773 og overtog Bernstorff Slot. Om end der på dette tidspunkt ikke var en formel gartneruddannelse, har Bernstorff Slot været et af de fremmeste steder at lære sig gartnerfaget. De nyeste indretninger indenfor gartnerfaget så som drivhuse og drivbænke. Samtidig dyrkedes frugter og grøntsager, der var ukendte for datidens borgerskab. Der var meget få drivhuse og drivbænke i 1700-tallet. Godt nok havde romerne allerede i oldtiden opfundet indretninger, der betegnedes som drivhuse, men da glas var meget bekosteligt, brugtes der klæde udspændt på rammer til at holde kulden væk om natten og i kolde perioder. Konstruktioner i stil med dem, der benyttes i dag, udvikledes i 1600 og 1700-tallet. Alle de bærende konstruktioner og rammer var af træ. Jern – og stålkonstruktioner

blev først opfundet i midten af 1800-tallet. Dette betød, at konstruktionerne havde en meget begrænset størrelse, da alt for kraftige trækonstruktioner er tunge og skygger for planterne. Drivhuse, eller orangerier, som de ofte kaldes, da de for en stor del benyttedes til at dyrke appelsiner og citroner i, var kun udbredt ved de kongelige slotte i Europa og ved de mest velhavende herregårde, hvor de blev betragtet som statussymbol. Først i løbet af 1800-tallet blev glas så meget billigere, at gartnere benyttede drivhuse og bænke.

Hvor længe efter sin læretid Svend Hansen blev på Bernstorff Slot, ved vi ikke. Svend og hans hustru havde i 1785 fået deres første barn. Dato for deres vielse kendes ikke, men må sandsynligvis ligge i begyndelsen af 1780'erne. Familien kan allerede på dette tidspunkt være flyttet til København. Det er ikke utænkeligt, at overgartneren på Rosenborg Slot havde brug for en dygtig og pålidelig gartner, og der i perioden var lidt for meget arbejdskraft på Bernstorff Slot. Historien melder ikke noget om at, Andreas Peter Bernstorff skulle have været lige så haveinteresseret som onklen. Hvis det ikke var tilfældet, kan der været blevet sparet lidt på arbejdskraften i park, gartneri og have ved slottet. Svend Hansen kunne så få nye udfordringer på Rosenborg Slot, som havde alsidig produktion og var det første sted, hvor der blev oprettet en formaliseret gartneruddannelse.

Senere ved vi, at han arbejdede med at passe professorhaverne i Nørregade. Men allerede på dette tidspunkt skulle han have lejet et stykke jord lige uden for voldene, hvor han dyrkede frugter og grøntsager. Ved folketællingen i 1801 bor han i Adelgade 9 (matr. 306)^{xxxv}. Ifølge Bruun og Helwig købte han den 17. Blegedam, hvor han oprettede gartneri. Købet fandt sandsynligvis sted den 1. September 1800.^{xxxvi}

Fra 1672 havde området mellem Sct. Hans Torv og Østerbrogade været udstukket til blegedamme. Hver af byens blegemænd havde her et lod med et bassin ned mod Sortedamssøen, hvori de kunne fugte hørren, der blev lagt til hærkning og udluftning om natten og til blegning i solen om dagen. Nye metoder med kemisk blegning og begyndende import af bomuld overflødiggjorde denne praksis, hvorfor blegedamslodderne efterhånden fik anden anvendelse. F. eks. vides det, at der på den 14. blegedam var opført et fireetages bindingsværkshus, som havde fungeret som

bomuldstrykkeri og senere som skole, indtil det blev nedrevet i 1883.

På den 15. blegedam boede kunstmaleren Christen Købkes fader, bager Købke, i ejendommen Sortedamslund, der blev nedrevet ved anlæggelsen af Ryesgade i 1898^{xxxvii}.

Ved foketællingen 1801 boede familien Hansen Sct Annæ vester kvarter. Grunden har sandsynligvis været ubebygget, da Svend Hansen købte den. Grunden havde i årene inden 1801 været ejet af et gartnerkonsortium. Grunden havde sikkert været brugt til grøntsagsdyrkning, som fra adressen forholdsvis let kunne transporteres til byen torve. Senere tegninger viser, at der var opført fire – fem bygninger på denne, ud mod Blegdamsvejen en fleretages ejendom. Familien beboede adressen Blegdamsvejen martr. 87 indtil Svend Hansens død i 1847. Hansen skulle ifølge førømtalte kilder have været den første, der fremdrev liljekonvaller og tulipaner til jul; dette skulle have foregået i hans stue. Det må i så fald have været på forsøgsbasis. Det kan næppe have været med større salg for øje. En almindelig stue kan ikke have haft plads til mere end få beholdere til fremdrivning af disse blomster, og da der også skal være nogenlunde lystilgang, kan det kun have foregået i umiddelbar nærhed af vinduerne.

Det har været en vanskelig tid, da Svend Hansen skulle opbygge sit gartneri. De første år omkring år 1800 var stadig præget af fremgang. Handelen gik godt så længe, Danmark ikke deltog i krigen. Der var også en vis pengerigelighed i København, men ved Københavns Bombardement i 1807 vender økonomien. Dog holder priserne på landbrugsprodukter, herunder med al sandsynlighed også gartneriprodukter, sig indtil ca. 1810^{xxxviii}. Årene efter 1810 prægedes af stærkt stigende priser. Luksusvarer som blomster var der ikke salg i, så i de år har det sandsynligvis næsten udelukkende været grøntsager suppleret med finere frugter til det københavnske borgerskab, der blev dyrket. I perioden 1810- 1814 steg pristallet fra 263 til 2588^{xxxix}. Selvom lønningerne også steg i perioden, var det en periode med stram økonomi for de fleste. Vi ved ikke meget om Svend Hansen i disse år. Dog er det tilsyneladende i disse år, han får bygget på grunden. Nu er der ikke nogen krise, der er så dyb, at der ikke er nogen der virkelig tjener penge på det. Det er muligt, at Svend Hansen i de første år efter 1800 har opbygget en kapital. Han har måske kunne drage nytte af de forholdsvis lavere arbejds lønninger i

perioden efter bombardementet i 1807 og Statsbankerotten i 1813.

Hvad der har ligget af bygninger på den 17. blegedam (Matrikel 87, Blegdamsvej 87), vides ikke med sikkerhed. Blegedammene havde på dette tidspunkt bygninger langs vejen; en del af dem i flere etager, alle træbeklædt bindingsværk, som reglerne om demarkationslinien foreskrev^{xi}. Ifølge matrikelkortet for 1841 ligger der 4 bygninger på grunden ud mod Blegdamsvejen.

Det har sandsynligvis overvejende været frilandsgartneri, Svend Hansen drev, men en del drivbænke har der sikkert også været, og som årene gik, har der med stor sandsynlighed også kommet et eller flere drivhuse til. Sortimentet har været bredt: finere grøntsager, asparges, blomkål, løg, jordbær, forskellige blomster fra friland og hus. Da Hansen som tidligere nævnt kendes for at være den første, der fremdrev tulipaner og liljekonvaller til jul, har dette helt sandsynligt også været en del af i sortimentet.

Svend Hansen beboede adressen indtil sin død i 1847. I ejendommen boede ligeledes hans datter og svigersøn og nogle tjenestefolk. De sidste år fungerer han ikke som gartner. Dele af grunden kan eventuelt være solgt fra eller udlejet. Havde han selv haft gartneriet på dette tidspunkt, ville der sandsynligvis have været en eller flere gartnersvende og lærlinge i husstanden. Ved Svend Hansen død i 1847 udviser skifteprotokollen en formue på 2500 rigsdaler, svarende til ca. 15 – 20 årslønninger for en arbejder på dette tidspunkt^{xli}.

Svend Hansen har fra helt ubemidlet havekarl i 1780erne og født i fattige kår opbygget et gartneri i en periode, der til at begynde med var meget vanskelig på grund af de samfundsmæssige konjunkturer. Han har formået at profitere af et skiftende marked lige fra produktion af frugt og grøntsager til blomster til jul.

I første halvdel af 1800-årene opstod en gruppe af professionelle handelsingartnere omkring de større byer.

I de større byer men i København i særdeleshed opstod der i denne periode større efterspørges efter gartneriprodukter. Det havde været almindeligt, selv i byerne, at husene havde haver af ikke helt ubetydeligt omfang, der kunne tjene til egenproduktion af frugt og grøntsager. I 1700 - tallets og i særdeleshed 1800-tallets nybebyggelser levnede ikke plads til andet end en lille gård ved byhusene. Denne udvikling medførte en stigende efterspørgsel af

Fig. 2. Maleri fra 1813, det Hvide hus har liget på den 21. Blegedam. Det Hansenske gartneri har ligget nærmest billedets nederste del.

gartneriprodukter. Det begyndte med frugt og grøntsager og senere kom blomsterproduktionen til. Samtidig byggedes der i byernes udkanter huse og villaer med haver, hvilket medførte efterspørgsel af havefrø og planter, frugttræer, buske, blomsterplanter og prydræer. På grund af de bedre afsætningsforhold og en ringe specialisering har disse gartnerier kunnet vokse og opbygge ikke ringe formuer. Ligeledes har deres beliggenhed i byens umiddelbare udkant været god for at kunne afsætte produkterne og for at tiltrække arbejdskraft, der søgte ind mod byerne. I periodens slutning, har gartnerne med store fortjenester kunne sælge deres jorder som byggegrunde, på grund af den store tilstrømning af folk og den deraf kraftige byudvikling.

To af Hansens sønner købte gartnerier i omegnen. Det drejer

sig om Martin Hansen og Peter Hansen.

Peter Hansen, født 1801, var åbenbart ikke først til sinds at blive gartner som faderen, men kom i lære som snedker. Dette viste sig dog ikke at kunne holde, hvorfor han senere kom i lære hos sin far^{xlii}. I 1826 forpagtede han Ventegodt Have ved København, Nogle år senere startede han et frilandsgartneri på Blegdamsvejen^{xliii}. Her dyrkedes køkkenurter, frugtbuske og meget andet. Som tiden gik, og markedet for blomster øgedes, gik han mere og mere over til blomsterdyrkning. Han deltog i Haveselskabets udstillinger af roser og georginer (dahlier). Han begyndte som en af de første at arrangere blomsterudstillinger, først alene, senere sammen med andre gartnere. I 1843 købte han et gartneri på Nørrebro, Blågaards jorder matr: 36f^{xliv}. I årene herefter udvides gartneriet med flere huse, kulminerende med et specielt hus opført til vandplanten Victoria Regia, som han fik i blomst i 1854. Planten blev fundet i Amazonas og hjemført til England, hvor den første gang kom i blomst i Kew Garden i 1846. Frøene til kæmpeåkanden havde Peter Hansens søn hjembragt fra Louis van Houttes^{xlv} gartneri i Belgien, hvor han havde været på en uddannelsesrejse omkring 1850. Der blev taget entre for at besøge udstillingen. Der udover førnævnte kæmpeåkande og mere eller mindre almindelige blomster også rummede andre åkandearter, ris, sukkerrør og andre kulturplanter. I 1859 købte Peter Hansen en gård ved Damhussøen med det formål at få en større frøproduktion i gang. Det lykkedes ikke efter hensigten, idet der manglede kvalificeret arbejdskraft. Frøproduktion er et af de gartnerispecialer, der kræver mest specialviden. En produktion af asparges, som der på dette tidspunkt var et voksende marked for, lykkedes derimod bedre.

Bygning af drivhuse, uddannelsesrejser for sønnen, indkøb af gård har alt sammen krævet en ikke ringe kapital. Der må således have været ret mange penge i gartneridriften i disse år.

Esben Martin Hansen, en anden af Svend Hansens sønner, fulgte farens levevej. Han blev født i 1791, kom i lære hos faren og giftede sig med Magdalene Stremmer i 1816 i Den tysk reformerte Kirke. Han arbejdede sandsynligvis i faderens gartneri, indtil han i 1829 købte et stykke jord mellem Gyldenløvesgade, Nørre Søgade, Turesensgade og Nørre Farimagsgade, der hvor bl.a. Grevinde Danner stiftelsen senere blev opført.

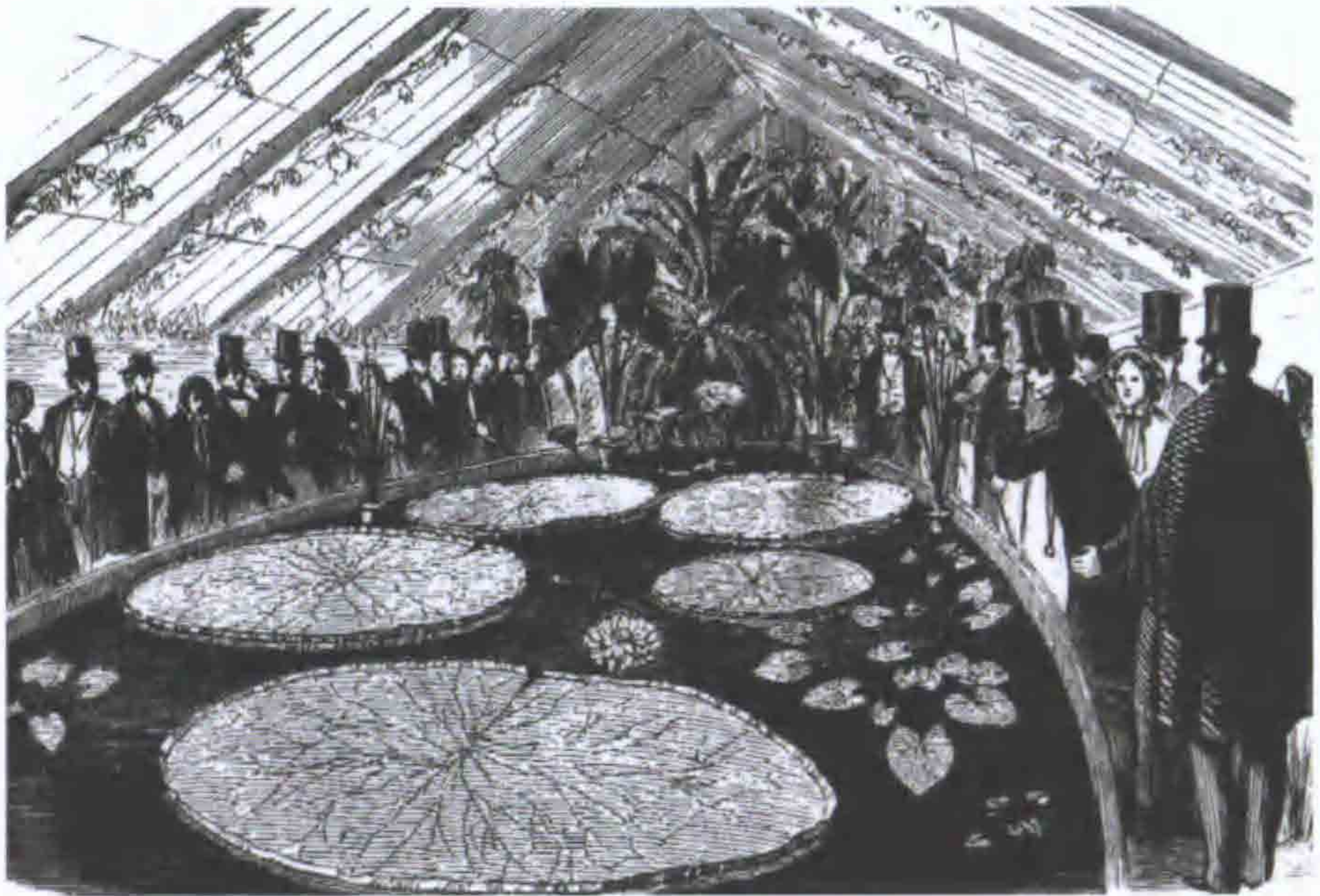

Fig. 3. Stik af Peter Hansens *Victoria regia* drivhus. Fra *Illustreret Tidende* 1860

Den stigende efterspørgsel på tropiske og subtropiske blomster gjorde det attraktivt at opføre drivhuse og dyrke blomster i stedet for traditionelt frilandsgartneri. Opførelsen af drivhuse krævede selvfølgelig langt mere startkapital, men markedet for blomster var stigende og kunne give et langt bedre afkast. Esben Hansen opførte nogle drivhuse og påbegyndte en produktion af blomster. De første år var økonomisk trange. Ifølge Bruun fortæller nogle efterladte papirer, at der en jul kun var råd til brød med ost, da brændsel til drivhusene kom i første række. Esben Martin Hansen udstillede blandt andet i Haveselskabets udstillinger og blev kendt for at dyrke *Camelia* frit udplantet i et drivhus. Det tiltrak mange besøgende i påsketiden, når blomstringen var på sit højeste. Christian den 8. skal endda ved flere lejligheder have besøgt *Camelia*-huset med sin dronning Caroline Amalie.

I 1850erne anlagdes gader gennem gartneriet, men tilsyneladende fortsatte gartneridriften indtil Esben Hansens død i 1875.

Første halvdel af 1800-tallet er karakteriseret som romantikken, hvor dyrkelsen af naturen, det gode, det sande og det skønne stod i højsædet i modsætning til den tidligere mere rationalistiske periode med en stærkere betoning af det fornuftsbaseede. I 1830'erne og 40'erne begyndte der at komme mere pengerigelighed. Landet var ved at komme sig oven på Napoleonskrigene og den deraf følgende Statsbankerot. Dette og de generelle romantiske træk med deraf følgende idyllisering af naturen og fokus på det skønne og følelserne i modsætning til udelukkende det praktisk fornuftige, medførte et stærkt stigende marked for blomster. Naturen skulle ind i stuerne, naturånden og følelserne kunne udtrykkes med blomster. Blomster til dekoration, værtindegaver, begravelser osv. Hvor gartnere tidligere nærmest havde givet lidt afskårne blomster i tilgift, bliver blomster nu en eftertragtet handelsvare. De københavnske gartnere har vanskeligt ved at følge med efterspørgselen i de få blomsterudsalg. Det var netop i denne periode, Peter Hansen var i fuld gang med at opbygge sit gartneri, og han var helt i front med den nye efterspørgsel, idet han satsede på blomster.

Udviklingen i gartnerierhvervet

Specialiseringen i blomster gav, som det kan ses, god fortjeneste i perioden, men produktionen var alligevel ikke så speciel, at gartnerierne kunne klare et generationsskifte. Dette skyldes naturligvis det forhold, at man som tiden gik, skulle flytte produktionen uden for bygrænsen igen og igen. Dette var kapitalkrævende, og en videreførsel af et bestemt gartneri et andet sted giver kun mening, hvis produkterne med et moderne ord er *branded*. Langt de fleste af de handelsgartnerier, der udviklede sig ved byerne, voksede, nåede et maksimum og blev derefter solgt som byggegrunde. Sønner eller medarbejdere kunne lige så godt starte et nyt gartneri et andet sted end at videreføre det gamle.

En anden udvikling gjorde sig gældende ved nogle af de gartnerier, der specialiserede sig i frøproduktion.

Frøavl blev ret sent udskilt som et egentligt professionelt speciale. Helt op til midten af 1800-tallet og senere var frøavl selvfølgelig en del af gartnerfaget. Men der var så vidt vides ikke nogen, der udelukkende eller næsten udelukkende ernærede sig af

dette.

Det første område, hvor frøavlens bliver betydelig i Danmark, er blomkålsfrø-avlens. Flere gartnere udviklede en stor produktion til eksport navnlig til Tyskland, hvor blomkålsstammerne oprindeligt var kommet fra, og til Sverige.

I slutningen af 1800-tallet flyttede en del danske gartnere ud på Amager, og en frøproduktion af især blomkålsfrø begyndte. I 1908 etableredes Amagerlands producentforening, som de følgende år efterprøvede hvid – og rødkålsstammer. Der udviklede sig dog aldrig nogle egentlige frøfirmaer på Amager. De frøproducerende gartnere, producerede for store firmaer som Ohlsens Enke, Dæhnfeldt m.fl. En undtagelse er dog A. Hansens gartneri og frøhandel på Amager Landevej. Andreas Hansen, som var født i 1843 i St. Restrup, etablerede i 1880 et handlegartneri på Tagensvej med frøproduktion, særlig blomkålsfrø. På grund af byudviklingen solgte Andreas Hansen i 1913 grunden og flyttede firmaet til Amager Landevej. Frøfirmaets logo blev en amagermand - og kone, og firmaets navn blev Amagerfrø. Firmaet blev efter Andreas Hansens død i 1924 drevet videre af sønnen. I 1932 blev firmaet slået sammen med Københavns Havefrøforsyning og tre år senere med en anden frøhandel på Frederiksberg og endelig i 1939 solgt til Dæhnfeldt Frø i Odense^{xlvi}.

Johan August Batzkes gartneri, 1782 – 1872

Født 1782 i Wittenberg i Sachsen og efter gartneruddannelse i hertugens haver ved Friedrickenberg i Zerbst, kom han til Danmark i 1805, hvor han blev gartner hos Konferensråd J. C. C. Bruun på Sofienholm ved Frederiksdal. Han giftede sig i 1814 med Wilhemine Jacobsen, som var datter af Hofkobbersmeden i Hørsholm.

Allerede i 1810 lejede han grunden ved store Ravnsborg på Nørrebro. Her drev han et gartneri, der i årenes løb udviklede sig til et af de førende i landet. Han var en af de første, der benyttede sig af beskrivende kataloger med flere hundrede varenumre.

Han importerede adskillige nye prydblanser, foretog forsøg og forædling af blomkålsfrø, som senere blev en stor eksportartikel. Han eksporterede blandt andet planter og frø til Sverige.

Udover handlegartneri og planteskoledrift beskæftigede såvel Johan Batzke som hans sønner sig med anlægsgartneri. I 1860'erne blev gartneriet nedrevet, og grunden blev bebygget. Johan Batzke

flyttede til Hillerød og boede der hos sin søn indtil sin død i 1872.

Gartneriet omtales i 1840 - 50erne som et af de førende gartnerier i Danmark. Af folketællingen fra 1840 fremgår det, at familien har en tjenestepige og en tjenestekarl boende i husstanden. Et gartneri af denne størrelse må på dette tidspunkt have haft langt mere personale. Disse har så ikke haft bolig hos Batzke. Det kan undre at et veldrevet gartneri ikke på dette tidspunkt havde flere tjenestefolk og ansatte i husholdningen. Dette kan skyldes det forhold, at grunden var lejet, og Batzke derfor ikke har villet bekoste opførelsen af et større hus. Gartneriets historie slutter også ret brat. Årsagen til dette skal nok søges i to forhold: den lejede grund, som på et tidspunkt opsiges, har ikke nogen værdi, der kunne bekoste opbygningen af et gartneri et andet sted. Det var bekosteligt at købe ny grund og bygge beboelse og drivhuse. Der var på dette tidspunkt mange gartnerier, hvilket må have betydet lavere priser på sædvanlige gartneriprodukter på grund af den større konkurrence. I modsætning til de andre store gartnerier på dette tidspunkt, specialiserede Batzke sig ikke, snarere tværtimod. Han var godt nok en af de første der arbejdede med forædling af blomkålsfrø til eksport, men han blev snart overhalet af Andreas Hansen på Tagensvej og Bøgh i Horsens. Anlægsgartneri, som han og sønnen foretog i statens tjeneste ved Frederiksborg Slot og andre parkanlæg, var naturligvis en god indtægtskilde, men medvirkede ikke til at opbygge nogen formue. Det, at de også ret sent i Batzkes liv slog sig på anlægsgartneri, kan skyldes manglende indtægter gennem den ordinære planteskole og handelsgartneridrift. Man kan ikke heller se bort fra, at sønnen, med hvem han udførte de opgaver, har udviklet interesser i denne retning, og ikke har haft ønske om at drive et egentligt handelsgartneri. Batzke selv var også uddannet i de hertugelige parker og havde derfor måske en interesse for parkanlæg, som først med sønnen fik mulighed for at komme til udtryk. Det er således ikke sikkert, at den manglende specialisering skal ses som udtryk for, at Batzke ikke har læst tidens tegn rettidigt, men måske snarere som et udtryk for at interessen for de dele ikke var tilstrækkelig stor.

Men rettidig omhu eller ej. Den manglende specialisering må have medført, at Batzke blev kørt bagud i konkurrencen. Manglende opsamlet kapital har unægteligt været en medvirkende årsag til, at gartneridriften ikke blev kørt videre.

Ernst Ohlsen og Ohlsens enke

I 1805 købte gartner Friederich Neumann ca. tre hektar land på Østerbro for enden af Sortedamssøen og op til den nuværende Nordre Frihavnsgade. Her drev han et traditionelt frilandsgartneri. I 1812 solgte han jorden til sin svigersøn Ole Ohlsen. Ole Ohlsen fortsatte med frilandsgartneriet, men specialiserede sig mere og mere i asparges, som på dette tidspunkt var en efterspurgt handelsvare. Han må have benyttet sig af nogle tekniske hjælpemidler såsom drivbænke og andet, idet han meget tidligt på året, i den sene vinter, kunne fremdrive asparges.

Ole Ohlsens havde i 1814 fået sønnen Jørgen Ernst Ohlsen. Jørgen stod i lære som gartner og tog i 1834 gartnereksamen. Han overtog gartneriet i 1846. Jørgen Ohlsen foretog i 1856 en studierejse for at sætte sig ind i henkogning af asparges, bønner, ærter og lignende. Efter sin hjemkomst påbegyndtes en produktion af konserverede grøntsager. Salget gik imidlertid ikke helt som forventet, idet produktionen af konserverede grøntsager snart begrænsedes til asparges alene. Blomsterproduktionen var der tilsyneladende god efterspørgsel i, og produktions-arealerne fordobledes ved køb af yderligere 3 hektar af den tilstødende jord. Jørgen døde imidlertid i 1861. Han efterlod sig kone og sønnen Ernst Ohlsen, der var født i 1851. Enken efter Jørgen, Albertine Ohlsen, der var datter af en kontorfunktionær i lodseriet, måtte efter mandens død selv overtage ledelsen af firmaet med ikke ringe hjælp af bestyrer Knud Nielsen. Om det var Albertine eller Knud Nielsen, der havde de nye ideer, vides ikke. Men i de følgende år indrettedes der en egentlig blomsterforretning i familiens hus ud mod Østerbrogade. Produktionen af henkogte grøntsager ophørte fuldstændig, og en produktion af frø til en gros og detailsalg påbegyndtes tillige med salg af importerede frø. Virksomheden skiftede navn til det i mange år så berømte: *J. E. Ohlsens Enke*. På en del af jorden udvidedes også planteskoleafdelingen. Der havde dog allerede under J.E. Ohlsen været lidt planteskoleproduktion. Det var således ham, der var den første i Danmark, der dyrkede Normanns gran. Træsorten var i Kaukasus fundet af en professor Normann og sener bragt til Danmark. Især frøhandel og produktion viste sig at være givtige.

Albertine Ohlsen var meget religiøs. Hun omtales af en

medarbejder, P. Larsen, som blev ansat i 1885, som en myndig dame med en fyldig stemme. Den daglige ledelse og alt det finansielle rangerede under Knud Nielsen. Hun støttede den lokale KFUM forening. KFUM var startet i 1878. Medvirkende til stiftelse af en lokalafdeling i København var også Ernst Ohlsen. KFUM var en del af folkekirken ligesom Indre Mission. De to grene skilte sig dog fra hinanden på grund af Indre Missions noget mørkere menneskesyn. De er begge stadig en del af folkekirken, omend Indre Mission stadig diskuterer med jævne mellemrum at skille sig fra folkekirken.

Diskussionen var der allerede dengang, idet Indre Mission med den navnkundige formand Wilhelm Beck i spidsen, udelukkende ville tilbyde opbyggelige taler og arrangementer, hvor KFUM ligeledes arrangerede foredrag om litteratur og kultur heri blandt også idrætsarrangementer. Wilhelm Beck advarede flere gange mod afgudsdyrkelse i form af spil, komedier, romaner og andet, der ændrede fokus fra tilbedelse af den eneste sande Gud, hvorom han mente hele menneskelivet drejede sig.^{xlvii} Ernst Ohlsens arbejde med stiftelse af KFUM har muligvis været inspireret af nogle af de unge gartnerlærlinge, der til steds kom i det Ohlsenske hjem. Albertine Ohlsen kom selv fra et borgerligt funktionærhjem. Om de gik i kirke i Albertines ungdom, ved vi ikke, men som tiden gik, brugte Albertine mere og mere tid på aktiviteter og støtte til KFUM i København. Før sin død i 1904 skænkede hun en grund i den nuværende Randersgade til opførelse af Lutherkirken, der stod færdig i 1918.

Oprindeligt havde gartneriet ligget et godt stykke udenfor Østerport, som lå der, hvor Østbanegade i dag løber. Den massive tilflytning til byen især efter 1860 medførte bebyggelse rundt om gartneriet. I 1890'erne forhandlede kommunen i flere år om en overtagelse af dele af grunden.

En forårsdag i 1898 rykkede et hold arbejdere ind og begyndte nedrivning af stakittet og fældning af poplerne langs indkørslen. Drivhusene blev for en stor del nedrevet, andre blev flyttet sammen i den ene ende af grunden. De følgende år solgtes resterne fra planteskolen blandt andet til kommunale vejtræer. Hermed var planteskolen helt nedlagt. De følgende år gik det langsomt samme vej for den almindelige gartneridrift. Det var frøhandelen, der var fremtiden. Firmaet opkøbte flere gårde udenfor byen, blandt andet Nordre Munkegård i Vangede, hvor en stor del af produktionen

flyttedes ud. Man udvidede med egenproduktion af roefrø og andet. Mange frø blev importeret fra Tyskland og Holland, men egenproduktionen af kålfrø havde i mange år været meget betydelig. Der udvidedes med et stort salgslokale på hjørnet af Linnegade og Vendersgade i umiddelbar nærhed af det daværende grøntorv.

Fig. 4. Gulerødder er taget op for kvalitetsvurdering, ved forsøgsgartneriet i Vangede (Danske billeder)

Tiden under første verdenskrig var meget indbringende for meget dansk erhverv; deriblandt også frøhandel. Efterspørgslen steg til nærmest uanede højder, og dermed priserne ligeledes. Firmaets ledelse ekstravagerede imidlertid ikke, men satte den overskydende kapital væk og kunne derfor i efterkrigstiden, hvor mange nyopståede firmaer krakkede, ekspandere yderligere. Der blev indgået kontrakter med mange landmænd rundt om i landet om frøavl. Ligeledes i Tyskland og Ungarn kontraheredes landmænd til frøproduktion. Frøene fragtedes til Vangede, hvor de sorteredes og spiringsprøvedes. Udover dette udvidedes også med en afdeling for plantepatologi.

Den kristne livsholdning blev ved at være grundlaget for Ernst Ohlsen. En dag omkring år 1900 sad Ernst Ohlsen og snakkede med et par af de ledende medarbejdere, og talen kom på den betydelige formue, firmaet og dermed familien med ham i spidsen var kommet til at besidde. Efter et øjeblik's tavshed udbød Ernst Ohlsen: Jeg regner det alt for skam at være^{xlviii}. Med henvisning til filipperbrevet mente Ernst Ohlsen, at materielle goder ikke er at regne i forhold til troen på Jesus.

Den almindelige arbejdsdag begyndte i sommerhalvåret kl. 6 og sluttede kl. 7 om aftenen, med formiddags - forkost - og eftermiddagspauser. Om vinteren påbegyndtes arbejdet lidt senere, og sluttede kl. 6 aften. Elevernes løn var 7,5 kr. Pr. uge, og de uddannedes 12 kr. Pr. uge^{xlix}. Arbejdsdagene kunne i spidsbelastningsperioder været endog meget lange. Overtidsbetaling kendte man ikke til i firmaet. Til trods for de lange arbejdsdage udtrykker P. Larsen i sine erindringer over 52 års virke i firmaet: *Vi arbejdede med liv og lyst.*

Ohlsens enke var et af de betydeligste mærker indenfor frø - og haveartikler i størstedelen af 1900- tallet indtil det i 1985 blev overtaget af Odense firmaet Dæhnfeldt. Dæhnfeldt og Ohlsens Enke havde været konkurrenter siden slutningen af 1800-tallet. En medindehaver og direktør i Dæhnfeldt, Carlos Jensen, var holdt op i 1921, han havde påtænkt at starte egen forretning, men det endte med, at han købte sig ind i J. E. Ohlsen enke og blev en meget indflydelsesrig person. Firmaet ekspanderede og klarede ligeledes tiden under depressionen uden egentlig nedgang. I tiden efter anden Verdenskrig udvidedes firmaet til også at fremstille og handle med haveredskaber og andet havebrugstilbehør. Markedet for haveartikler havde aldrig været større, da hele familien Danmark i 60erne og 70erne flyttede i parcelhus.

Dæhnfeldt 1817 -

Ludvig Carl Frederik Dæhnfeldt blev født i 1817. Han kom i lære som gartner på Augustenborg, efter endt læretid rejste han rundt i Europa et par år, hvorefter han blev ansat som gartner på Hofmangave ved Middelfart. Sidenhen på Christiansfeld 1843 - 49. I 1850 nedsatte han sig som selvstændig gartner i Odense, hvor han fra en lille kælderbutik solgte produkter til byboerne fra sit gartneri.

Det drejede sig om et bredt udvalg af blomster, frugt, grønt og frø. Om han på dette tidspunkt har haft egen produktion af frø vides ikke, men da sønnen Christian Dæhnfeldt kom ind i firmaet i 1877, fokuseredes der mere og mere på frøproduktionen. Fra omkring 1890 var det udelukkende frø, der satsedes på. Som årene gik flyttedes til stadig større forretnings – og administrationslokaler med lager, frøtørrings – og rensningsanlæg. Allerede i 1891 købte Christian Dæhnfeldt omkring 25 hektar jord i Hunderup, som benyttedes til forædlings- og forsøgsarbejde. I 1940'erne tilkøbtes større jordarealer i Bullerup, som fik navnet "Det nye Hunderup". Frøforædlingsdivisionen arbejdede med et bredt sortiment af blomster, grøntsager og markafgrøder. Der er i årenes løb udgået mange

Fig. 5. Forsiden af Dæhnfeldts jubilæumsskrift, udgivet i forbindelse med 150 års jubilæet i år 2000.

nye sorter fra Dæhnfeldts forædlingsanlæg, ikke blot til danske haveejere og gartnere, men også til udlandet.

I 1985 overtog Dæhnfeldt firmaet J. E. Ohlsens Enke. Dette styrkede i væsentlig grad Dæhnfeldts position på markedet for grøntsagsfrø, idet Ohlsens Enke havde et meget stærkt program med

nye grøntsagshybrider.

I 1990 frasolgte markfrødivisionen. I 1998 blev Dæhnfeldt overtaget af det amerikanske Emergents Genetics inc. Under dette ejerskab blev havefrødivisionen frasolgt. I 2007 blev firmaet igen overtaget, men denne gang af det Schweiziske Syngenta. I 2007 afskedigede Dæhnfeldts schweiziske ejere halvdelen af de ansatte i Odenseselskabet. Hele udviklings – og forædlingsafdelingen samt produktionen flyttes til Holland. Det eneste der er bibeholdt på Fyn er spinatfrøproduktionen¹. Det er imidlertid ikke nogen lille produktion, idet 75% af verdensproduktionen af spinatfrø foregår i Danmark. Hele outsourcing og salg af forretningsområder er foregået siden år 2000, da Dæhnfeldt fejrede 150 års jubilæum, og i den forbindelse udgav et jubilæumsskrift, hvis forside prydedes af et timeglas. Skal denne forsideillustration mon læses symbolsk?

Der produceres også andre grøntsagsfrø i Danmark, men produktionen er stærkt faldende^{li}. Danmark egner sig imidlertid særdeles godt til dyrkning af netop spinatfrø, som der i disse år er et voksende marked for, idet blandinger af det såkaldte "babysalat" indeholder en del spinat. Særlig på det amerikanske marked udgør spinatbladene en stor del af de færdigblandede salater til konsum.

De seneste 50 år

Når man ser tilbage på gartnerierhvervet i de seneste 50 år, er det, der præger billedet af den almindelige gartner, hårdt arbejde og, i forhold til mange andre håndværkserhverv, ret lave lønninger. Den gamle gartner, som jeg i min studietid arbejdede lidt for, blev pensioneret omkring 1990. Gartneriet lå lige i udkanten af en lille provinsbys villaområde, og blev også bebygget med rækkehuse ved gartneriets nedlæggelse. Gartneren boede selv i en lille bungalow, kørte i gamle udslidte biler, til trods for lange arbejdsdage og ingen sommerferie. Han blev ikke rig af at sælge grunden, den skulle piloteres og lå ikke specielt fashionabelt. Denne historie kan nok være typisk for udviklingen de sidste 50 år. Men sådan har det ikke altid været. De oven for beskrevne eksempler kan naturligvis ikke tages som udtryk for, hvordan det gik alle gartnere i Danmark i perioden. Men eksemplerne viser at beskæftigelsen som handelsgartner muliggjorde en social opstigning af ikke ringe karakter, og af et omfang andre håndværksfag ikke har kunnet opvise i samme grad i perioden.

Grundene udenfor byen har været billige at købe eller leje. Årsagerne hertil er flere: Lavsvæsenet har som tidligere nævnt aldrig eksisteret indenfor gartnerierhvervet. Det har således ikke været reguleret, hvem og hvor mange der kunne komme ind i faget. Erhvervet har heller ikke været reguleret af anden lovgivning, der begrænsede de forskellige håndværkserhvervs muligheder for antal og placering. Den øgede efterspørgsel efter gartneriprodukterne gennem hele 1800-tallet, har givet store muligheder for dem, der etablerede sig i perioden. Blomstergartneriet var i særlig vækst i første halvdel af 1800 – årene. Herefter tog frøavlens føringen langt op i 1900 – tallet. Sluttelig har byernes vækst i perioden øget værdien af de i forhold til byerne, meget attraktivt placerede grunde, nærmest eksplosivt. Gartnerne har således med store fortjenester kunne sælge deres grunde og eventuelt etablere sig længere udenfor byen, ved køb af en langt billigere grund. Det har dog også været forbundet med økonomiske besværligheder. I begyndelsen af perioden var det vanskeligt at opnå lån til køb af grunde. Det har dog ikke været helt umuligt, det har været udbredt at private udlånere mod pant i jorden har ydet lån. Senere kunne også ydes lån i realkredit til bebyggelse på grunden. Dog ville udlånere ikke før meget sent i perioden tage pant i drivhuse og andet specialudstyr. De, der ikke var i stand til at købe deres jord, har måske nok i begyndelsen kunne have fordel af en lejesituation. Men fordelen vendtes til en ulempe, idet der ikke kunne opnås lån til bebyggelse, og ved byens krav om udvidelse, kunne der ikke opnås nogen økonomisk fordel, da grunden ikke kunne sælges, men skulle afleveres i ryddelig stand.

Ingen af de omtalte firmaer eksisterer længere. Det Hansenske Gartneri dynasti kunne ikke klare Københavns udvidelse, de havde ikke brandede produkter, der havde udbytte af at udnytte navnet. Nogle af de gartnerier, der specialiserede sig i frøproduktion, slog deres navn fast nok på markedet til, at de i adskillige generationer stod for fremragende kvalitet og produktudvikling på højt internationalt niveau. Men de frøproducerende danske firmaer har ikke kunne klare globaliseringen, og derfor er der kun spinatfrøproduktionen tilbage. Man kan ikke længere købe frø til haven af mærket

Vegetable seed production in Denmark

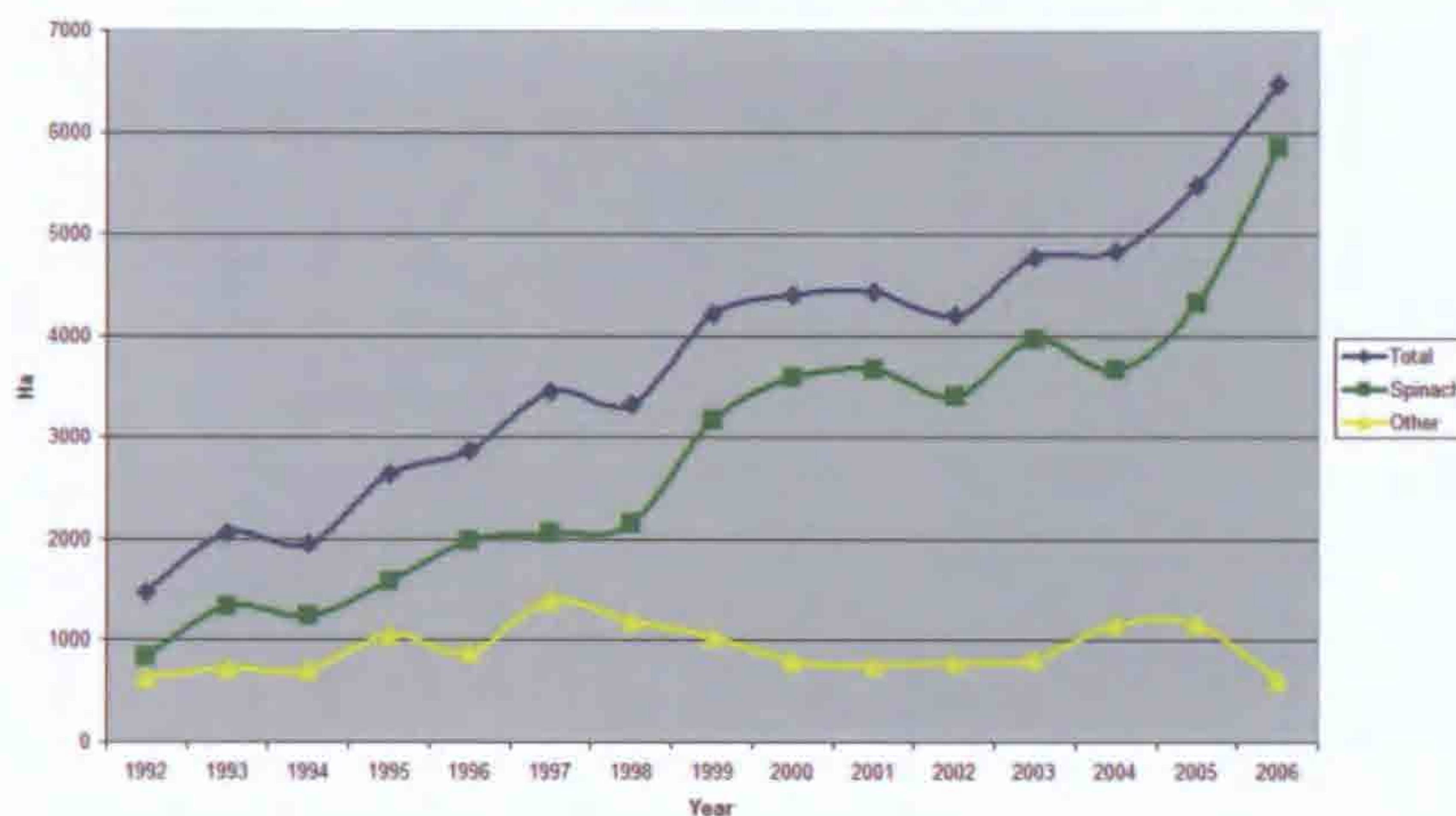

Fig. 6. Grøntsagsfrøproduktion i Danmark 1992 – 2006,
Kilde: <http://www.daehnfeldt.com/index.asp?NyhedsId=38>

Dæhnfeldt eller J.E.Ohlsens Enke. Mærkerne bruges dog stadig, men kun til salg af frø til professionelle gartnere. Ohlsens Enke sælges næsten udelukkende i Sydamerika, hvor dette mærke tidligere havde en førende position.

En æra i dansk frøproduktion er endt. Der er dog i mellemtiden kommet nye små producenter af f. eks økologiske frø til.

* BA i historie og religion, samt uddannet folkeskolelærer. Underviser på Nordsjællands Grundskole og Gymnasium samt HF i Hørsholm. Arbejdede i studietiden i et traditionelt handelsgartneri i Nordsjælland og fik derigennem interessen for gartnerifagets historiske side.

Litteratur

Anonym, 2000: *Dæhnfeldts Jubilæums skrift, Dæhnfeldt år 2000*

Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: *Dansk Havebrug og Gartneri, København*

Christensen, Rene Schrøder, 2009: *Fynsk Gartnerierhverv i nationalt og internationalt perspektiv, Odense*

- Dalgaard, Thommy m.fl, 2009: *Landbruget i romantikken: I Romantikkens Verden, Århus*
- Dansk Biografisk Leksikon, 1905: København
- Den store Danske Encyklopædi, Gyldendal online udgaven
- Fode, Henrik, 2003: *Fag og folk, Århus tekniske skole gennem 175 år, Århus*
- Kristensen, Oluf, 1978: *Havebrug og gartneri på Amager. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab, Fra Kvangård til Humlekule 8:59-68*
- Larsen, P., 1943: *52 Aars Virke i Frøfirmaet J. E. Ohlsens Enke, J. E.*
- Lausten, Martin Schwartz, 1983: *Danmarks Kirkehistorie, København*
- Lorentzen, Vilhelm, 1958: *Vore byer V, Historisk tidsskrift.*
- Møller-Christensen, 1958: *Bogen om Æbelholdt kloster, København*
- Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, 1921: København 1921
- Pedersen, Christian, 1915: *Gartneri i gamle dage, Gartner Tidende*
- Rosted, H. C., 1947: *Hørsholm planteskole – Et historisk tilbageblik 1787 – 1947, Hørsholm*
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1978: *Det danske landbosamfund 1500 – 1800, Den danske historiske forening*
- Thestrup, Paul, 1991: *Mark og skilling, kroner og øre, Arkivernes informationsserie, Rigsarkivet*
- Tholle, Johannes, 1927: *Danske Gartnere, København*
- Wassard, Erik, 2000: *Fra det nu forsvundne Østerbro, København*

Noter

-
- i Olaf Olsen, 2003: Gyldendal og Politikens Danmarks Historie, bind 1, p. 113f. Tidligere regnede man med at almindelige bønders børn kunne være blevet lægbrødre. Dette har nyere forskning vist ikke har været tilfældet. Der findes mange kilder der viser adelssønners optagelse som lægbrødre, men ingen der giver belæg for den tidligere opfattelse. Nielsen, Anders Reinholdt, 2007: *Lægbrødre og godsdrift. Dansk Historisk Tidsskrift, 107:1, 1-3*
- iii Tholle, Johannes, 1927: *Danske Gartnere, København p. 23.*
- iv Skrubbeltrang, Fridlev, 1978: *Det danske landbosamfund 1500 – 1800, Den danske historiske forening*
- v Kristensen, Oluf, 1978: *Havebrug og gartneri på Amager. Meddelelser fra havebrugshistorisk selskab Fra Kvangård til Humlekule: 8: p. 59 f.*
- vi Ibid, p. 62.
- vii Kartofflerne kommer dog meget sent ind i billedet, sandsynligvis først fra midten af et 19.århundrede.
- viii Tholle, Johannes, 1933: *Amager Havebrug. Historiske Meddelelser om København - Årbog*
- ix Tidlig betegnelse for gartner.
- x Se f.eks: http://www.hjarne.dk/Matrikler/MAT_1600.htm
- xi Tholle, Johannes, 1927: *Danske Gartnere, København p. 89*
- xii Tholle, Johannes, 1927: *Danske Gartnere, København, p. 90.*
- xiii Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: *Dansk Havebrug og Gartneri, København p. 216*

- xiv Pedersen, Christian, 1915: Gartneri i gamle dage, Gartner Tidende
- xv Helweg, L., 1921: Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, p.367.
- xvi <http://www.byhistorie.dk/koebstaeder/befolkning.aspx?KoebstadID=22>
- xvii Det nuværende navn fik selskabet først i 1880, ved en kongelig begunstning.
- xviii Tholle, Johannes, 1927: Danske Gartnere, København p. 101
- xix Se f.eks: <http://www.landsarkivetkbh.dk/hovedst/txt/kilder/lav.htm> om de forskellige håndværkslav.
- xx Der skete lempelser indenfor lavsvæsenet i år 1800. Se f.eks ovenstående.
- xxi Først i løbet af 1800-tallet vandt betegnelsen gartner ind. Tidligere betegnedes udøvere af faget som urtegårdsmænd, podemestre eller slet og ret havekarle.
- xxii 84 elever fra handelsgartnerier ud af i alt 488 elever i perioden 1811-66, hvor eksamen blev afskaffet.
Weibach, A., 1967: Tidsskrift for Havevæsen, nr. 6
- xxiii Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: Dansk Havebrug og Gartneri, København. P. 389 ff.
- xxiv Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, 1920: side 266
- xxv Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: Dansk Havebrug og Gartneri, København. p. 421
- xxvi Fode, Henrik, 2003: Fag og folk, Århus tekniske skole gennem 175 år, Århus
- xxvii Lorenzen, Vilhelm, 1958: Vore Byer, V, s. 135.
- xxviii Efter nedlæggelsen af Hirschholm Slot fortsatte gartneriet i en årrække, og leverede blandt andet grønt til hoffet, når det var på Frederiksborg Slot. H. C. Rosted, 1947: Hørsholm Planteskole et historisk tilbageblik 1787 -1947, Hørsholm.
- xxix Folketælling 1771
- xxx Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: Dansk Havebrug og Gartneri, København. p. 430
- xxxi Anonym, 2005: Udviklingsplan Bernstorff slotshave, Slots og ejendomsstyrelsen, p. 10
- xxxii C.C.L. Hirschfeldt var professor i filosofi på universitetet i Kiel og udgav et større værk om havekunst.
Se f.eks: http://diglit.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hirschfeld_1779
- xxxiii Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: Dansk Havebrug og Gartneri, København. p.389
- xxxiv Den senere Frederik den Sjette, regerede i en årrække under sin faders sygdom. Han havde i denne periode rang af kronprinseregent, ikke konge.
- xxxv Ifølge matrikelregister 1809 ejes ejendommen af Major Kirkerup
- xxxvi Jordebogen, Københavns stadsarkiv.
- xxxvii Wassard, Erik, 2000: Fra det nu forsvundne Østerbro, Strandbergs forlag, p.48 f
- xxxviii Dalgaard, Thommy, Guul-Simonsen, F. og Liborissen, T.2008: Landbruget i romantikken. I Romantikens Verden, Høiris, O og Ledet, T. (Eds.), (87-106). p. 89
- xxxix Thestrup, Paul, 1991: Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 350 år (1640-1989) Arkivernes Informationsserie, p. 3.
- xl Ifølge en billedtekst hos Wassard, skulle der på blegedam længst nede mod Sortedamsøen, ligge et mansard

-
- fra 1700-årene, som grev Trampe skulle bebo.
- xli Thestrup, Paul, 1991: Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 350 år (1640-1989) Arkivernes Informationsserie, :p 39, idet en dagløn for en arbejder i København på dette tidspunkt var ca. 50 skilling.
- xlii Dansk Biografisk Leksikon 1981, Vol. VII, p 43
- xliii Bruun, Svend og Lange, Axel, 1919: Dansk Havebrug og Gartneri, København, p. 432
- xliv DBL skriver 1834, men ifølge egne undersøgelser i Københavns stadsarkiv køber han jorden 1843.
- xlvi Louis Benoit van Houtte 29 June 1810 - 9 May 1876, chef for den botaniske have i Brussels 1836-38, derefter opbyggede han et stort blomstergartneri, hvorfra han forsynede store gartnerier i Europa og Nordamerika med frø.
- xlvii http://taarnbybib.dk/forside/stads-_og_lokalarkivet/glemmer_du/amagerfroe.
- xlviii Lausten, Martin Schwartz, 1983: Danmarks Kirkehistorie, København p, 301
- xlix "Ja, jeg regner så vist alt for tab på grund af det langt større at kende Kristus Jesus, min Herre. På grund af ham har jeg tabt det alt sammen, og jeg regner det for skam, for at jeg kan vinde Kristus v9 og findes i ham, ikke med min egen retfærdighed, den fra loven, men med den, der fås ved troen på Kristus, retfærdigheden fra Gud grundet på troen," Paulus brev til Filipperne, kap. 3, vers 8 f. her I 1992 oversættelse.
- l Larsen, P., 1943: 52 Aars Virke i Frøfirmaet J. E. Ohlsens Enke, J. E. p. 41, Det fremgår ikke klart hvilket årstal der hentydes til: det drejer sig sandsynligvis om hans egen læretid omkring 1890.
- li <http://www.daehnfeldt.com/index.asp?NyhedsId=38>
- li <http://www.daehnfeldt.com/index.asp?NyhedsId=38>

Krokus – en kulturplante med en lang historie

Crocus – A cultivated plant with a long history

Key words: Crocus, saffron, cultivated plants, historical use of plants, introduction of cultivated plants

*Bjarne Larsen**

Abstrakt

Krokus er en stor og fascinerende slægt med en lang historie. Historien strækker sig fra naturlig evolution og udvikling gennem årtusinder til menneskelig anvendelse og dyrkning gennem foreløbig 4000 år. Safran-Krokus var den første art der blev sat i kultur, og først langt senere begyndte man at anvende Krokus som prydblade. Planten kom formentlig til Danmark i 1500-tallet, sandsynligvis via England og Holland. Det følgende giver en kort beskrivelse af Krokus-slægten, efterfulgt af glimt fra Krokus' historiske anvendelse i havebruget, der kan spores tilbage til det antikke Grækenland. Udvalgte værker om Krokus nævnes kort gennem en skildring af Krokus-slægtens vej – fra natur til kultur.

Abstract

Crocus is a large genus, representing a long and fascinating story from evolution during Millennia to cultivation and use during the past 4000 years. Saffron-*Crocus* was the first species to be cultivated and much later *Crocus* was used for ornamental purposes. A short description of *Crocus* is given with its historical usage in horticulture. Selected books about *Crocus* are shortly mentioned through a story about *Crocus* – from nature to culture.

Indledning

Knap 90 arter af Krokus er beskrevet. Krokus er en slægt i Iris-familien der er kendt, elsket og anvendt i havebruget. De enkelte arter har ofte et ret begrænset naturligt udbredelsesområde, men hele slægten er udbredt fra Portugal i vest til det vestlige Kina i øst (1). I nordlig-sydlig retning er slægten udbredt fra det sydlige Polen til

Afrikas nordspids. Det er imidlertid landene på nordsiden af Middelhavet, der fra naturens hånd er beriget med den største mangfoldighed af forskellige arter (2). Tyrkiet efterfulgt af Grækenland, rummer den største diversitet af Krokus- og det er blandt andet fra disse lande, botanikere og gartnere langt tilbage i tiden har indsamlet de arter, vi kender fra haven.

Krokus er tilpasset til at vokse i middelhavsklimaet. Dette klima er kendetegnet ved en mild, fugtig vinter og en varm og tør sommer. På grund af sommerens varme og tørke kan mange planter som fx Krokus, kun overleve sommermånederne ved at lade alle overjordiske plantedele visne ned og gå i dvale sommeren over. De har derfor en knold, der ligger beskyttet under jorden. Her i kan de oplagre vand og næring, indtil der atter falder nedbør om efteråret, og de kan vokse videre. Derfor vokser og blomstrer alle Krokus i vinterhalvåret. Nogle *Krokus*-arter begynder deres blomstring straks efter den første efterårsregn, men før frosten sætter ind (efterårsblomstrende), mens andre venter til efter frosten er ovre (forårsblomstrende). Men de må alle have afsluttet deres vækst og blomstring, inden tørken og varmen vender tilbage i forsommeren.

Hjemme i vore haver er Krokus populære prydplanter. Her er det primært de forårsblomstrende arter, vi dyrker, da vi gerne vil have noget, der blomstrer på en årstid, hvor de færreste haveplanter endnu blomstrer. Disse forårsbebudere findes i et væld af gul-, blå- og hvidblomstrede kultivarer (sorter). Disse arter stammer oprindeligt fra middelhavsområdet og blomstrer i marts-april, og derfor forbindes Krokus ofte med forår. Blandt de efterårsblomstrende arter derimod finder vi blandt andet Safran-Krokus, der flere steder i verden har spillet en rolle i historien.

Det latinske navn *Crocus* kommer af det græske ord for Krokus: κρόκος (3). Dette ord blev oprindeligt brugt om den dyrkede Safran-Krokus og stammer fra bronzealderen (3000 – 1100 f.Kr.) – længe før selve Krokus-slægten blev beskrevet.

Den græske tragediedigter Sofokles (495-406 f.Kr.) omtaler ”den skinnende gule Krokus” der ifølge ham, var blandt Attica-halvøens skønheder. Det indikerer at man i det antikke Grækenland skældende mellem bjergsidernes vilde arter og den allerede dengang dyrkede Safran-Krokus (3). I denne artikel vil vi se nærmere på udvalgte Krokus-arter og deres anvendelse i havebruget i historisk

Fig. 1. Øverst forrige side. Unge piger samler blomster af Safran-Krokus. Freskomaleri, Xeste 3, Thera, Grækenland. ca. 1500 f.Kr.

Fig. 2. Nederst forrige side. *Crocus cartwrightianus* med de lange, røde støvfangere er nærmest slægtning til Safran-Krokus. Her er den fotograferet vildtvoksende på Attica-halvøen i Grækenland.

perspektiv og op imod vor tid.

Safran-Krokus

Den første Krokus, der er blevet dyrket, har uden tvivl været Safran-Krokus (*Crocus sativus*). Safran-Krokus dyrkes for produktionen af verdens dyreste krydderi: safran, der udgøres af plantens tørrede støvfang. Det må have været grækerne, der første gang tog denne art i kultur – måske for 4.000 år siden. Både grækerne og romerne brugte safran som et værdifuldt farvestof både til tøj og i mad, ligesom de brugte det som smagsstof i madlavningen og til medicinske formål.

I det græske øhav finder vi øen Thera (Santorini), hvor man i bygningen Xeste 3 har fundet freskomalerier der forstillede unge piger, som høster safranblomster. Disse vægmalerier er dateret til ca. 1.500 f. Kr. Både historiske og arkæologiske fund peger på, at Safran-Krokus har været dyrket siden år 2.500 - 1.500 f. Kr (5). Det er derfor ikke uden grund, at den engelske gartner E. A. Bowles i 1924 skriver: "Safran-Krokus er den antikke verdens Krokus" (4).

Allerede i Det Gamle Testamente havde man kendskab til anvendelsen af safran, og muligvis også til dyrkningen. I Kong Salomos Højsang (ca. 10. årh. f.Kr.), kap. 4. v. 14 står der: "nardus og safran, kalmus og kanel, alle slags røgelsestræer, myrra og aloe, de fineste balsamstoffer".

Vi kender ikke oprindelsen til Safran-Krokus, da den i dag ikke kendes vildtvoksende, men kun i kultur. På Attica-halvøen omkring Athen og på mange af de græske øer finder vi imidlertid arten *Crocus cartwrightianus*. Denne art, der tidligere har tjent som en vild kilde til safran, er nærmest slægtning til den dyrkede Safran-Krokus. Man formoder således, at Safran-Krokus er en udvalgt form af *Crocus cartwrightianus* (se fig 2.). Mysteriet omkring oprindelsen af Safran-Krokus er imidlertid en gåde, der er lige så gammel som selve safrankulturen. Ophavet til denne ældgamle kulturplante er et

Fig. 3. Øverst forrige side. Byvåbnet i Saffron Walden (England) med tre blomster af Safran-Krokus.

Fig. 4. Nederst forrige side. Crocus chrysanthus-biflorus kultivarer hos Krokus-avleren W. van Eeden, Noordwijk, Holland. Foto Prof. Niels Jacobsen, KU-LIFE.

puslespil, der virker simpelt, men som ejendommeligt nok, trods mange års traditionelle morfologiske botanikstudier og senere års moderne DNA-undersøgelser, endnu ikke er blevet bevist.

Safran-Krokus, der er triploid og dermed steril, er ikke i stand til at sætte frø. Derfor bliver planten formeret vegetativt. Regelmæssigt graves knoldene op, der tages sideknolde fra planten, og knoldene plantes ud igen. Alle de Safran-Krokus, der i dag dyrkes, menes alle at være én klon, der stammer fra en og samme knold, som gennem de sidste 4.000 år er blevet opformeret og udbredt i næsten alle egne af verden. Vi kan kun gisne om, hvordan denne knold i fordums tid blev udvalgt af en fremsynet gartner, der i bronzealderen gik ud på en græsk bjergside og udvalgte en særlig god Krokus, gravede op, og tog den med sig hjem og dyrkede den.

Mens Safran-Krokus altså er dyrket helt tilbage til bronzealderen i Grækenland og på samme tid også i Nilens floddelta i Egypten (5), - skal vi helt op i middelalderen (år 500 – 1.500), før arten når vore breddegrader (4). Safran-Krokus blev dyrket i Tyskland, hvor strenge safran-love vidner om dens høje værdi. Disse love skulle afskrække folk fra at forfalske det meget værdifulde safran. Safran-inspektørerne i Nürnberg dømte således i 1444 en mand til at blive brændt på det samme bål som hans forfalskede safran! En lignende historie kendes fra 1456, hvor hele tre personer måtte lade livet for safran-forfalskelse.

Om det gik ligeså dramatisk til i England, ved vi ikke. Safranproduktion fik stor økonomisk betydning i 15-1600'tallet i et område i Essex. Her opstod hele bysamfund på baggrund af safrandyrkning. Bynavnet Saffron Walden vidner endnu om plantens tidligere betydning for området. Planten har også været dyrket i 1500'tallet, muligvis før, i Hinton, Cambridgeshire (9). I sidste halvdel af 1700'tallet aftog safran-produktionen langsomt omkring

Saffron Walden, og hen mod slutningen af 1700'tallet var den tilsyneladende helt forsvundet fra området (9).

I Danmark er safran første gang nævnt omkring år 1300 af Henrik Harpestreng (6). Den nævnes også i Det Arnamagnæanske Håndskrift Nr. 8 fra begyndelsen af 1400'tallet. På den tid anvendte man safran som lægemiddel, og det er sikkert kun det tørrede produkt man har kendt på den tid. Først senere har man i Danmark fået kendskab til selve planten, og dyrkede planter nævnes første gang i "Horticultura Danica" (1647). Safran-Krokus har desuden været dyrket i Gisselfelds have i 1817 og blev udbudt til salg i et katalog fra J. E. Ohlsen Enke i 1861. I "Lærebog i Dyrkning af Prydplanter" fra 1911 beskrives kulturforholdene for denne Krokus, som på dette tidspunkt må have været almindelig kendt (7).

I dag har safran produktionen næppe nævneværdig betydning i England og Tyskland. I begyndelsen af 1900'tallet var Spanien verdens største safranproducent, men grundet det meget manuelle arbejde er produktionen i dag flyttet til lande, hvor omkostningerne til arbejds lønninger er lavere. Iran står i dag for hele 90 % af verdens safranproduktion, efterfulgt af lande som Marokko, Kashmir og Grækenland.

Den høje markedspris på safran skyldes den store mængde manuelle arbejde, der er forbundet med produktionen. Plukningen af blomsterne foregår nemlig manuelt, hvorefter støvfanget ligeledes tages ud af blomsten med håndkraft. Der er altså ikke tale om væsentlig mekanisering af den kommercielle safran-høst. Den dag i dag foregår den, som vi ser det illustreret på det 3.500 år gamle vægmaleri fra Xeste 3-bygningen på øen Thera i det græske øhav.

***Crocus chrysanthus* – *biflorus* kultivarer**

De kultivarer vi samlet set kalder *chrysanthus* – *biflorus* kultivarer er enten selektioner af en af de to arter eller hybrider mellem de to arter. Disse kultivarer er som udgangspunkt opstået i løbet af de sidste 100 år og er vidt udbredte pryddplanter. Den første registrerede kultivar opstod omkring år 1900 hos J. Hoog på planteskolen C. G. van Tubergen, Haarlem, Holland (8). Den efterfølgende årrække blev der ikke markedsført mange nye kultivarer. Først omkring 1940 lanceredes for alvor nyheder.

Af de i alt 135 registrerede *chrysanthus* – *biflorus* kultivarer er

105 navne registreret i perioden 1940 – 1970 (8). Mange af disse forsvandt dog hurtigt fra markedet igen. De har sikkert været uegnede til dyrkning, og er forsvundet fra markedet kort tid efter den første blomsterudstilling. Omkring 40 af disse kultivarer er i dag tilgængelige via løgavlere og blomsterløgsgrossister, mens andre sikkert er gået til grunde i tidens løb og andre eksisterer kun i specialsamlinger. Se fig. 4.

En gammel haveform af *Crocus biflorus*, kaldet 'Cloth of Silver', også kendt under navnet the Scotch Crocus, har været dyrket langt tilbage. Den er sandsynligvis opstået som en frøplante i en skotsk have (4), hvorfra den tidligt er blevet videreført til England og Holland. Vi kender ikke mere til oprindelsen til denne sterile haveform, der var afbildet i "Botanical Magazine" i 1805 og "The Genus Crocus" (9) fra 1886.

Crocus biflorus har sin naturlige udbredelse fra Italien gennem det tidligere Jugoslavien over Balkan-halvøen, Kaukasus og Tyrkiet til det vestlige Iran. Der er stor farvevariation indenfor *C. biflorus*, varierende fra hvid til blå, ofte med mere eller mindre tydelige lilla aftegninger. Omkring 20 underarter af denne meget variable art er beskrevet. *C. chrysanthus* derimod er oftest gulblomstret, men der findes individer med en svagt brunlig nuance. *C. chrysanthus* er udbredt fra det tidligere Jugoslavien over Balkan-området til det centrale Tyrkiet.

De to arter vokser altså naturligt i overlappende områder, og der forekommer hybrider mellem de to arter. Særligt haveegnede hybrider er blevet udvalgt og udgør i dag haveformer, vi kender, mens andre af vore haveformer er spontane hybrider eller afvigende varianter opstået i kultur.

Crocus flavus* og *C. angustifolius

Crocus flavus og *C. angustifolius* har været kendt og anvendt i havebruget langt tilbage. Den fransk-hollandske botaniker Clusius fik tilsendt *C. flavus* i 1579 og *C. angustifolius* i 1587, og derefter må planterne være kommet i kultur. Arterne har sikkert

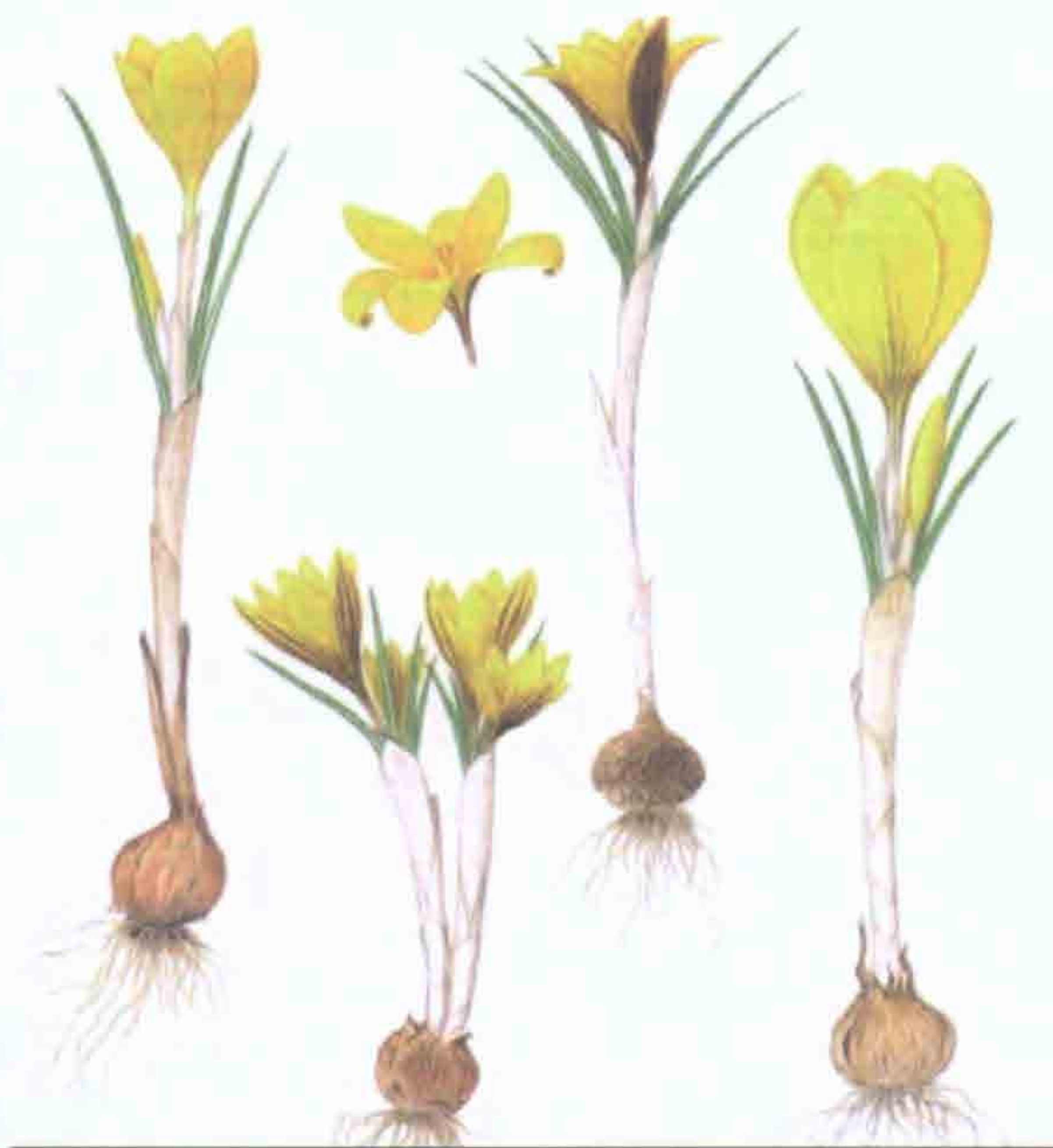

Fig. 5. *Crocus flavus* (øverst tv), *C. angustifolius* (øverst th), *C. 'Stellaris'* (nederst tv), *C. 'Golden Yellow'* (nederst th). Malet af Bent Johnsen. Gengivet efter Ørgaard, Jacobsen, & Heslop-Harrison (1995).

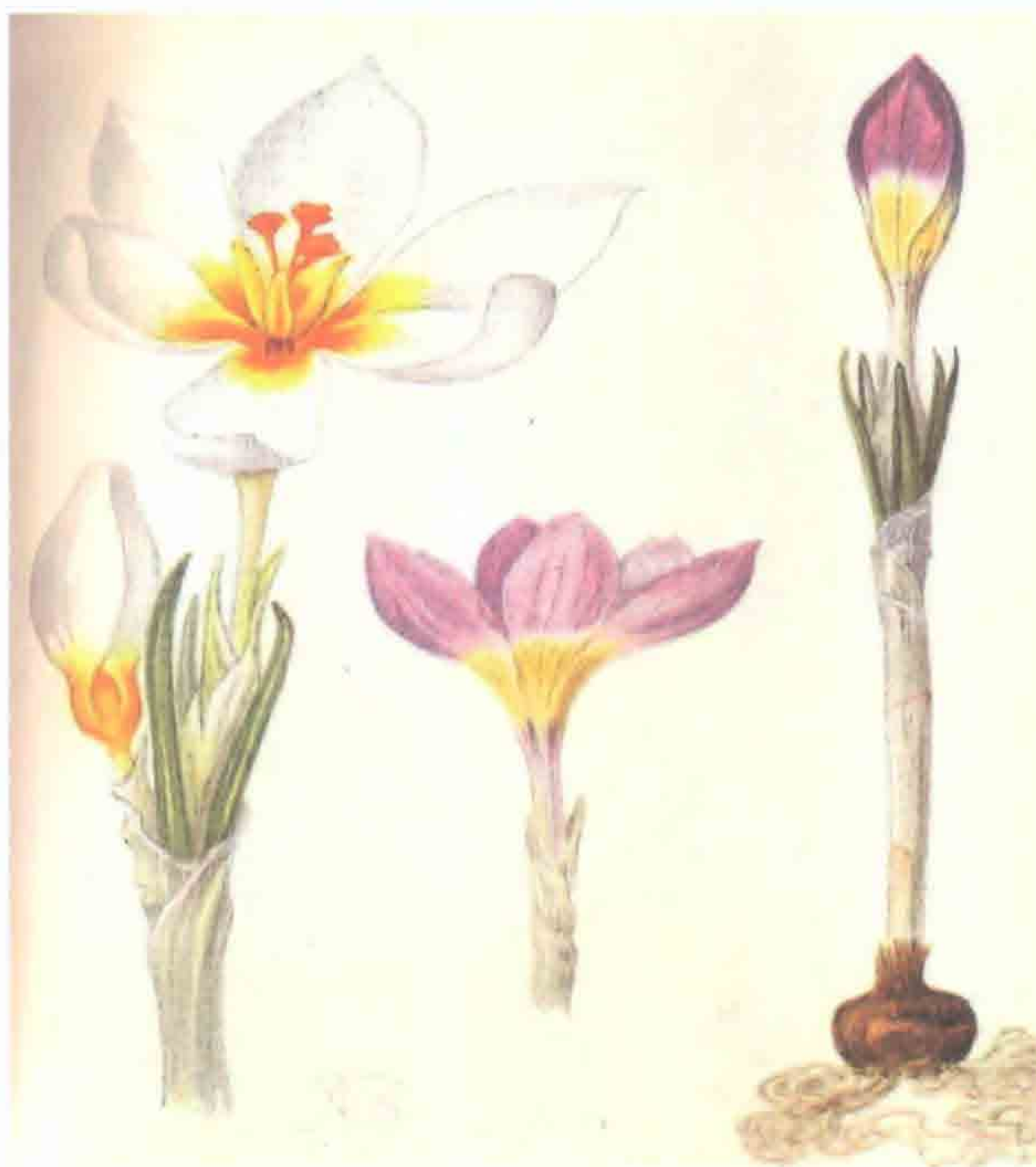

Fig. 6. E.A.Bowles var både gartner og kunstner. Her har han malet *Crocus sieberi*-kultivarerne 'Bowler's White' der er opkaldt efter ham selv (tv) og 'Tricolor' (th). ca. 1924.

først været dyrket i England og Holland og derfra blevet udbredt til Danmark.

Første gang, disse arter nævnes i Danmark, er på et meget smukt maleri fra ca. 1650, hvor mesterværket "Gottorfer Codex" blev udarbejdet: 365 botaniske tavler over alle de eksotiske planter, der på dette tidspunkt var i kultur på Gottorp Slot i Slesvig.

Kultivaren 'Golden Yellow' er måske den almindeligst dyrkede Krokus i vore haver. Denne kultivar var tidligere kendt under navnet 'Dutch Yellow' og kan føres tilbage til 1665 (4). Moderne undersøgelser viste, at denne kultivar er en krydsning mellem *C. flavus* og *C. angustifolius* (10). Ligeledes er 'Stellaris' en gammel hybrid mellem disse to arter, der har været kendt og dyrket i hvert fald et par hundrede år tilbage.

Crocus vernus

Indenfor *Crocus vernus* finder vi de størst blomstrede haveformer. De almindelige, storblomstrede hvid- og lillablomstrede haveformer af Krokus tilhører denne art. På grund af deres store, iøjnefaldende blomster er de blandt de absolut mest populære kultivarer. De blomstrer et par uger senere end *chrysanthus – biflorus* kultivarerne. *Crocus vernus* stammer fra de europæiske bjerge: Pyrenæerne i vest over Alperne til Ukraine i øst og Sicilien i syd.

Første gang *Crocus vernus* nævnes i Danmark, er i 1546 (6). Det skete da Christian II.s livlæge Henrik Smid (1495-1563) udgav sit værk "En skøn lystig ny Urtegaardt" med en fortegnelse over de planter, denne læge havde i sin urtegård til medicinsk anvendelse. Planten var desuden dyrket i de gamle klosterhaver, hvor den kan have været anvendt medicinsk som erstatning for safran (11). Vi skal imidlertid frem til omkring år 1800, før denne art for alvor bliver omtalt i danske havebrugsværker (6).

I 1924 skriver Bowles, at *Crocus vernus* på det tidspunkt havde været en elsket havefavorit gennem mindst 300 år i England (4). I Danmark hedder det i 1920, at de fleste haveformer, undtagen de gule, nedstammer fra denne art (12).

Udvalgte værker om Krokus

Mere end 50 botanikere har gennem tiden beskrevet og navngivet de Krokus-arter, vi i dag kender (3). Her skal ikke gives nogen oversigt,

hverken over personer eller de mange, specielt engelske, værker der gennem tiden er udgivet om Krokus. Blot nogle få skal nævnes. Botanikeren og gartneren W. Herbert udarbejdede artiklen *A History of the Species of Crocus* (13), der blev udgivet i 1947. Tre dage før sin død afsluttede Herbert manuskriptet til artiklen, der dannede grundlag for den senere klassifikation af Krokus.

Det var et pragtværk, G. Maw udgav i 1886 med titlen "*A Monograph of the Genus Crocus*" (9). Efter 8 års arbejde kunne Maw udgive sin omfattende bog. Der gives detaljeret information for hver art, der er prydet med et storstilet kobberstik, der forestiller landskab eller en by derfra hvor arten stammer.

Den engelske gartner E. A. Bowles (1865 – 1954) var en stor Krokus-entusiast. Han udgav i 1924 bogen "*A Handbook of Crocus and Colchicum for Gardeners*" (4), der indeholder udmærket kulturvejledning for de enkelte arter. Bowles, selvlært gartner og botaniker, prydede bogen med smukke akvareller af udvalgte arter. Bowles boede og havde sin store private have og gartneri i sit barndomshjem Myddelton House i Enfield, England. Her anskaffede han sig og dyrkede mange vanskelige og sjældne planter, der var usædvanlige for den tid og for mange arters vedkommende stadig er det. Han fremelskede et stort antal nye *Crocus chrysanthus* – biflorus kultivarer. Som haven ved Myddelton House i dag er national samling for disse kultivarer. Haven, der ligger i den nordlige del af Greater London, bliver i dag varetaget og passet af E. A. Bowles of Myddelton House Society og kan besøges af offentligheden. Se fig. 6.

Den sidste gennemarbejdede revision af Krokus-slægten blev foretaget af den engelske botaniker Brian Mathew i 1982. Det skete i bogen "*The Crocus*" (1), der indeholder udførligt beskrevne 82 arter og danner grundlag for vores opfattelse af Krokus-slægten i dag.

Krokus– fra natur til kultur

Krokus er en fascinerende slægt. Ikke uden grund er den blevet en kendt og elsket kulturplante. Som nytteplante har Krokus (*C. sativus*) været dyrket i omkring 4.000 år, hvorimod den som prydblant sandsynligvis kun for alvor har været i kultur de sidste 400 år.

Det er stort set kun de forårsblomstrende arter, vi anvender som prydblant, og Krokus forbindes derfor i vores kultur med foråret. Ved at kombinere arter i haven, kan man imidlertid opnå

blomstrende Krokus uafbrudt fra september til april. Det har man aldrig gjort, da formålet med at anvende Krokus som prydblante er, at bebude forår. Der er dog enkelte undtagelser, f.eks. har den hvidblomstrede *C. cartwrightianus* 'Albus' der blomstrer i oktober, været dyrket som prydblante gennem de sidste ca. 100 år.

De mange Krokus-arter udgør en stor diversitet, der vidner om årtusinders evolution, selektion og tilpasning til vanskelige vækstforhold på middelhavsområdet bjergskråninger. Senere, da mennesket begyndte at indsamle og dyrke disse arter, har vejen atter været lang. Arter måtte indsamles, specifikke kloner, der var særligt haveegnede måtte udvælges og opformeres fra én enkelt knold til tusinder, før de kunne markedsføres og sælges.

Ovenstående var blot et par indslag på den lange og fascinerende vej, Krokus har haft gennem historien, fra ældgamle tider til haveplante i det moderne samfund, fra naturen, gennem botanikeres indsamlinger, gartneres forædling og udvælgelse til den håndfuld knolde, man for en slik kan købe i det lokale havecenter.

*Cand. hort, PhD studerende ved Det Biovidenskabelige Fakultet, Københavns Universitet.

Litteratur

- 1 Mathew, B. (1982). *The Crocus*. Timber Press, Portland, Oregon.
- 2 Jacobsen, N. (1992). *Crocus – de små I haven*. *Iris & Liljer* 2: 8-14.
- 3 Stearn, W.T. (1983). *Some Crocus enthusiasts of the past*. *Ann. Mus. Goulandris* 6. 117-137
- 4 Bowles, E. A. (1924). *A Handbook of Crocus and Colchicum for Gardeners*. The Bodley Head, London.
- 5 Kandeler, R., & Ullrich, W.R. (2009). *Symbolism of plants: examples of European-Mediterranean culture presented with biology and history of art*. *Journal of Experimental Botany* 60 (1):6-8.
- 6 Lange, J. (1999). *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark*. DSR-forlag, Frederiksberg.
- 7 Becker, G. A. (1911). *Lærebog i Dyrkning af Prydplanter*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- 8 Jacobsen, N., Van Scheepen, J., & Ørgaard, M. (1997). *The Crocus chrysanthus – biflorus cultivars*. *New Plantsman* 4(1): 6-38.
- 9 Maw, G. (1886). *A Monograph of the Genus Crocus*. Dulau & Co,

London.

10 Ørgaard, M., Jacobsen, N., & Heslop-Harrison, J.S. (1995). *The Hybrid Origin of Two Cultivars of Crocus (Iridaceae) Analysed by Molecular Cytogenetics including Genomic Southern and in situ Hybridization. Annals of Botany* 76 (3):253-262.

11 Tillge, L. (1971). *Løg- og knoldplanter I Danmark. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule. 1: 9-28.*

12 Helweg, L. (1920). *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Gads Forlag, København.*

13 Herbert, W. (1847). *History of the Species of Crocus. Journal of the Royal Horticultural Society* 2: 249-293.

Beskrivelse af Aldershvile Slotsparkes historiske udvikling ved hjælp af malerier, fotografier og kort.

Description of the historical development of the park of Aldershvile through paintings, photos and maps.

Keywords: Country house, park, landscape paintings, canals, greenhouses, orangery, caves, photos, maps and garden history, Denmark

Finn T. Sørensen

Abstrakt

Landstedet Aldershvile blev anlagt ved Bagsværd sø omkring 1784 af Johan Theodor Holmskjold, en dygtig videnskabsmand og administrator. I 1909 brændte Aldershvile. I dag er Aldershvile en ruin, der indgår som et vigtigt element i en landskabelig park. Parken kaldes for slotspark, selv om Aldershvile ikke var noget slot. Parken er offentlig tilgængelig og ejes af Gladsaxe kommune. Der er næsten ingen skriftlige informationer om parken og dens udvikling. Malerier af landskabet omkring Aldershvile, fotografier samt gamle kort er vigtige informationskilder til at belyse fremkomst og ændringer af elementer i parken som f. eks. kanaler, stier, beplantninger, bygninger m.m. De ældst kendte malerier går tilbage til 1799.

Abstract

The country house Aldershvile was established on the shore of lake Bagsværd about 1784 by Johan Theodor Holmskjold a competent scientist and administrator. In 1909 Aldershvile was burnt down. Today Aldershvile is a ruin, which is an important element in the landscape park. The park is called palace garden, although Aldershvile was not a palace. The park is open to the public and is owned by the municipality of Gladsaxe. From the first 125 years almost no written information exists about the park and its development. Paintings of the landscape around Aldershvile, photos and maps are important information sources in viewing the occurrence

and changes of elements in the park such as canals, paths, plantings, buildings, etc. The first paintings of Aldershvile are from 1799.

Fig. 1. Øverst forrige side. Aldershvile set fra syd med udgang fra første etage til parken. Mod vest ses frugtplantagen og en kampestensmur. Mod øst ses en kampestensmur med trappe, to drivhuse på hver side af et orangeri. Foran et haveanlæg med solur på sokkel og kanal der gik syd om Aldershvile. Elias Meyer 1799. Fotograf Bjørn Johnsen, tilhører Drammens Museum og hænger på Gulskogen Gård, Norge.

Fig. 2. Nederst forrige side. Aldershvile set fra øst med udgang fra anden etage til østsiden, med den svagt skrånende plæne og kanalen der går nord om Aldershvile. I venstre hjørne ses taget af orangeriet. Elias Meyer 1799. Fotograf Bjørn Johnsen, tilhører Drammens Museum og hænger på Gulskogen Gård, Norge.

Materialer og metoder

De enkelte elementer, der er eller har været en del af den nuværende Aldershvile slotspark, omtales i det følgende, hver for sig ud fra billed- og kortmateriale fra: Det

Kongelige Biblioteks Kort- og Billedeafdeling, Gladsaxe Lokalhistoriske Arkiv, landskabsmalerier fra Gulskogen Gård, Drammens museum for Kunst og Kunst-historie, Norge og malerier gengivet af Husted, 1994.

I alt kendes 10 malerier, akvareller og skitser fra Aldershvile fra 1799 til omkring 1850.

Fire malerier af Elias Meyer 1799, en skitse og et maleri af Samuel Mygind fra omkring 1811, tre akvareller af H.G.F. Holm fra 1850erne og et maleri fra 1811 af "H".

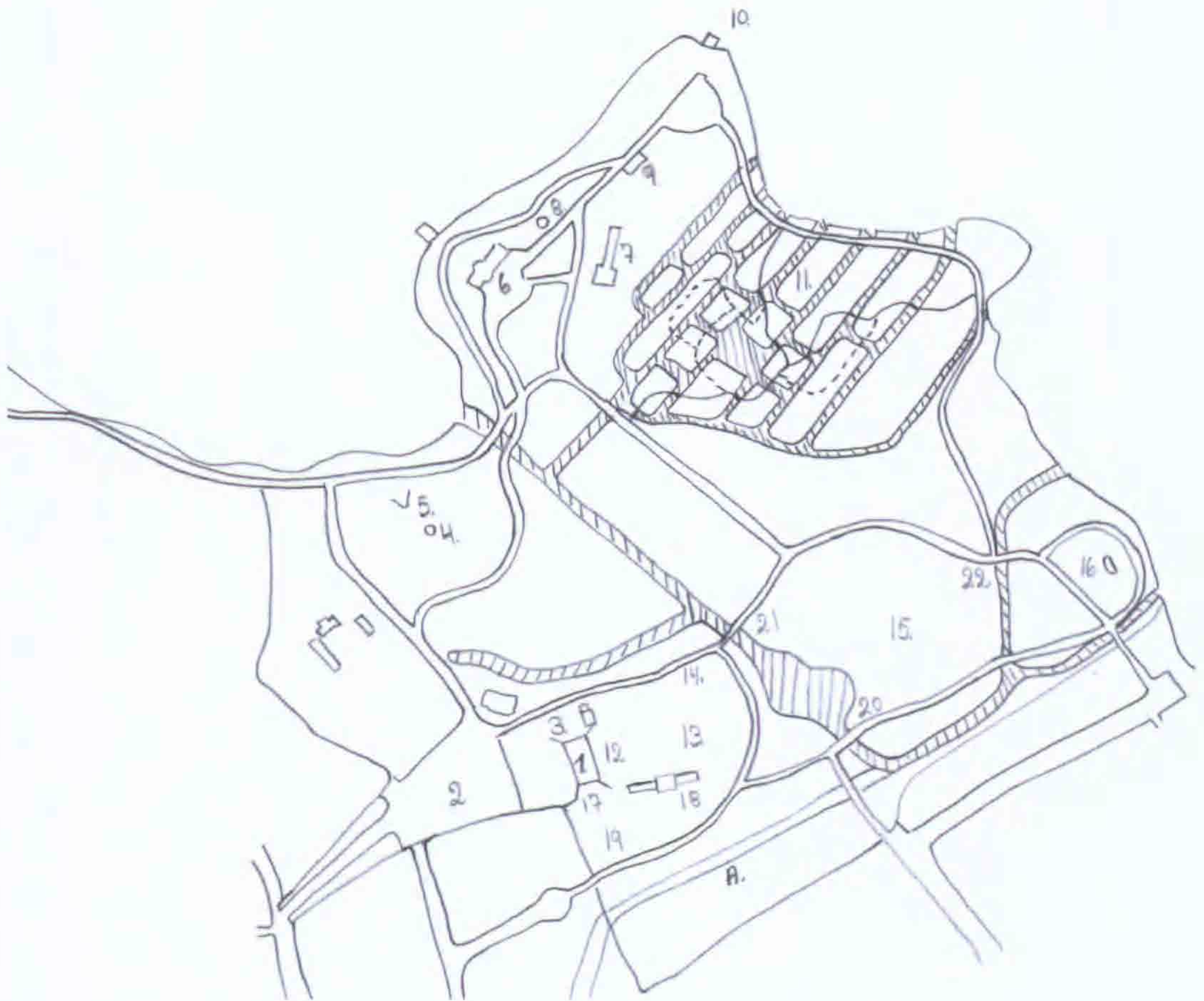
Ikke alle anvendte billeder og malerier er gengivet i artiklen.

Elementer, der har indgået i Aldershvile parken, men som i dag findes uden for parken, er ikke medtaget i denne beskrivelse.

Numrene efter afsnitoverskrifterne henviser til oversigtskortet.

Historiske og generelle oplysninger er fra Haugbøll, 1967, når andet ikke er nævnt.

En stor del af Gladsaxe by arkiv blev ødelagt i 1910 på grund af vandskade, hvorved skriftligt materiale om Aldershvile også gik til grunde (Molin 2011).

Oversigtskort

Aldershvile Slotspark med stier og kanaler (skraveret). 1. Aldershvile ruin på Engels Holm. 2. Indkørslen til Aldershvile. 3. Gårdsplads i nord med mur af kløvet kamsten, lukket grotte, elværket, toiletbygning, indgangslåge med søjler. 4. Tepavillon og iskælder på Bøgholm. 5. Grotte. 6. Aldershvile Slotspavillon på Cathrine Holm. 7. Keglebanen. 8. Rundt lukket lokumshus. 9. Bådehus. 10. Terrasse ud i Bagsværd sø. 11. Stier, motionsstier (stiplet), kanaler i sumpen "Smaa Flasker". 12. Terrasse. 13. Østplænen. 14. Sten med skålformede fordybninger. 15. Magdalene Holm. 16. Grotte. 17. Mure af kløvede kampesten i syd. 18. Drivhuse og orangeri. 19. Sydhaven. 20. Betonbro. 21. Betonbro. 22. Bro. A. Sløjfet kanal syd om Aldershvile. Se fig. 1.

Beliggenhed og omgivelser

Aldershvile Slotspark, der ligger i den nordlige del af Gladsaxe kommune, nord for København, er en offentligt tilgængelig park på 22 tdl. ejet af Gladsaxe kommune (Hermann, 1993).

Parken, der er omkring 225 år gammel, er dannet omkring en tre etagers empirebygning, der i dag fremstår som en ruin efter en brand i 1909. Parken ligger på sydsiden af Bagsværd Sø i et villakvarter.

Parken kan ud fra bevoksninger deles i to dele. Mod syd og øst består den af

velplejede, tætklippede bølgede græsplæner med spredte store træer og kanaler.

Mod nord er parken et sumpet og bakket området dækket af skov, mange kanaler og enkelte træbygninger.

Aldershviles historie

Johan Theodor Holmskjold (16. juni 1731 – 15. september 1793) var grundlæggeren af Aldershvile. Han købte store områder omkring Bagsværd og Bagsværd sø, bl.a. købte han nogle holme i Bagsværd sø: "Cathrine Holm", "Magdalene Holm" ("Langholmen"), Bøgholm og moseområdet "Små Flasker", det område som i dag udgør Aldershvile Slotspark.

Her opførte Johan Theodor Holmskjold en herskabelig lystejeendom, Aldershvile, i ren empire, tegnet af den franske arkitekt Joseph Bernhard Guione.

Året for opførelsen kendes ikke, men den 30. juli 1784 blev ejendommen vurderet og Johan Theodor Holmskjold optog et lån på 5.400 rdl (Københavns, 1784).

Johan Theodor Holmskjold købte den nærliggende Højgården, som fungerede som Aldershviles avlsgård.

Johan Theodor Holmskjold var en dygtig administrator og dygtig videnskabsmand og særdeles foretagsom. Han blev uddannet indenfor kirurgi, medicin og botanik. I kort tid var han læge og professor i medicin ved Sorø Akademi. Han skrev flere videnskabelige afhandlinger, hvor hans hovedværk var om Danmarks svampearter.

Han var direktør i postvæsnet og Den kongelige

Porcelænsfabrik, gehejmeraad, hofchef og senere overkæmrrer for enkedronning Juliane Marie, hvid ridder og ophøjedes i adelstanden under navnet Holmskjold (fra navnet Holm) og medlem af Videnskabernes Selskab.

Under de næste to ejere, A.L. Ribbing 1793 – 1798 og P.L. Oxholm 1798 - 1804, har man ikke kendskab til ændringer i slotsparken.

Fig. 3. Johan Theodor Holmskjolds kanaler, syd, øst og nord om Aldershvile, 25 år efter Aldershviles opførelse. På kortet ses Bøgholm (uden navn) nord for Aldershvile, Cathrine Holm, Langholm (Magdalene Holm) og mose-området Små Flasker. På spidsen af Cathrine Holm ses en firkantet terrasse ud i Bøgsværd sø. Selve Aldershvile ligger på Engels Holm. På sydsiden af Aldershvile udgår to kløvede kampestensmure til vest og øst. (Lyngbye, 1809).

Aldershviles fjerde ejer var P.N. Arbo og hans hustru Anne Cathrine. De overtog Aldershvile i 1804. Det var kort tid efter, de selv havde indviet en tilsvarende lystgård, "Gulskogen Gård", meget lig Aldershvile, ved Drammen i Norge. P.N. Arbo var indehaver af et af Norges største handelshuse. Under Arbo var det samlede areal under Aldershvile og avlsgården Højgården nu oppe på 302 td. land, det største areal i Aldershviles historie. Fra Arbos tid er bevaret en del breve. Herigennem får vi kendskab til livet på Aldershvile og Højgården. Bl. a. skulle gartneren fylde is i iskælderen hver vinter, og Aldershvile skulle hvert år have tilført hestegødning fra Højgården.

P.N. Arbo døde i 1827. Anne Cathrine solgte Aldershvile i 1844. Familien Arbo havde Aldershvile i 40 år.

På Gulskogen Gård nær Drammen i Norge hænger 6 malerier, der alle er motiver fra Aldershvile og Slotsparken, dels fra 1799 dels fra omkring 1811 (Sørensen, 2011).

Under de næste tre ejere, proprietær G.F.F. Smith 1844 - 1856, K.O.W. Nyegaard 1856 - 1860 og E.K. Bagge 1860 - 1866, har man ikke kendskab til større ændringer i parken. E.K. Bagge solgte dog avlsgården Højgården fra.

I 1870'erne, på C.H. Stampes tid (1866 - 1897), foretoges mange ændringer i parken. Mod slutningen af 1890'erne forfaldt Aldershvile. Direktør A. van der Kühle (1897 - 1901), som overtog Aldershvile fra C.H. Stampe gennemrestaurerede Aldershvile. Da Angelica Maria Anna Goertz købte Aldershvile i 1901, var den ny istandsat.

Angelica Maria Anna Goertz, f. Pierri (16.12.1870 - juni.1914), der havde Aldershvile fra 1901 til 1911, var den senere så kendte Grevinde af Bagsværd. Hun havde en italiensk far og en dansk mor, men som treårig adopteredes hun af restauratør Brügge i Blågårdsgade, København.

Hun blev gift 5 gange. Det andet ægteskab var med den rige, meget ældre og af tuberkulose dødssyge hollandske diamantmineejer Adolf Goertz. Ægteskabet varede to år, så døde han og hun arvede en meget stor formue. De øvrige ægteskaber holdt alle kun kort tid.

Grevetitlen erhvervede hun sig ved ægteskabet med greve Carl Valdemar Sponneck.

Angelicas formue svandt hurtigt ind ved fester og mennesker, der forstod at udnytte hende. 8. juni 1909 nedbrændte Aldershvile, og

alle Angelicas værdier brændte. Næsten ingenting blev reddet, med undtagelse af seks putti fra terrassen, som blev solgt. Aldershvile var underforsikret, men der udbetaltes dog så meget, at man for nogen tid kunne feste videre i Aldershviles portnerbolig.

I 1911 solgte Grevinden af Bagsværd Aldershvile til sin tidligere mand Gustav Mayer i London.

I 1914 døde hun forgældet, på et tidspunkt, hvor hun var panteudlåner på Vesterbro.

Gustav Mayer ejede Aldershvileparken med ruinen fra 1911 til 1917, hvor det solgtes til grosserer Carl Olsen. Gustav Mayer havde dog forinden udstykket store dele af den oprindelige park.

Carl Olsen købte i 1919 endnu en parcel, så han kom til at eje størstedelen af det, der i dag er Aldershvile Slotspark.

I perioden efter branden blev parken brugt til filmoptagelser, bl.a. "Afgrunden" med skuespillere som Poul Reumert og Asta Nielsen, "Forbandelsen", "Danmark", "Guldhornene" og "Himmelskibet".

Carl Olsen har sat sit spor i parken ved bygning af to store betonbroer, hver med fire vaseformede plantekummer. Carl Olsen havde ikke økonomi til at genopbygge Aldershvile. Han byggede Aldershvile Slotspavillon, ved arkitekt Thonning, en træbygning til sommerophold.

I 1927 købte Gladsaxe Kommune Aldershvile af Carl Olsens dødsbo. Parken var i god stand, og den 1. april 1928 åbnedes parken for publikum.

I 1928 forærede Gustav Mayer en lille parcel til Gladsaxe kommunen og i 1931 købte Gladsaxe kommune et areal af ingeniør Niels Plum. Hermed havde Aldershvile Slotspark fået den udstrækning, det har i dag (Haugbøll, 1967)

Aldershvile (1)

Ved anlæggelse af Aldershvile, lystgården og parken, havde Johan Theodor Holmskjold fået udført et omfattende jordarbejde, dels ved gravning af kanalerne dels ved jordarbejde for at Aldershvile kunne få den bedst mulige beliggenhed øverst oppe på Engels Holm. Se fig. 1 og 2.

Aldershvile blev bygget således, at adgangen fra vest (ankomst) og fra øst (parken) skete til anden etage, og adgangen fra

nord (køkkenindgangen) og fra syd (parken) skete til første etage (kælderen). Dette blev opnået, ved at der fra Aldershviles hushjørner udgår fire ca. 2 m høje mure af kløvede kampesten. Muren fra det sydvestlige hjørne bevirkede, at selve opkørslen, der i dag er en parkeringsplads, blev hævet over de nærliggende villahaver.

Fra 1840erne til op i 1890erne var Aldershviles syd-, øst- og i nogen grad vestmurene dækket af en klatrende plante. Omkring 1900 står Aldershvile igen med hvide mure, som huset gjorde over 100 år tidligere.

Efter branden i 1909 dækkedes dele af ruinen med klatrende planter, men efter restaureringen i 1973 blev ruinen holdt fri for bevoksninger.

Herefter frededes ruinen, bl.a. takket være rigsantikvar P.V. Glob. Ruinen var ellers ikke gammel nok til at kunne fredes efter gældende regler (Olsen 2011).

Ruinen er 23,30 m lang og 12,60 m bred.

Ved sydøst hjørnet står en ædelcypres (*Chamaecyparis lawsoniana*).

Opkørslen til Aldershvile (2)

Adgangen til Aldershvile fra Bagsværd foregik for over 200 år siden ad en jordvej, som i dag er Aldershvilevej og Slotsparken. Nogle hundrede meter før Aldershvile svingede vejen skarpt mod øst gennem en skovlignende bevoksning, hvor den delte sig i to, som idag. Den brede vej førte op til hovedindgangen på anden etage og den mindre vej førte til den nordlige side af bygningen til et mindre hus og til køkkenet i første etage.

På Johan Theodor Holmskjolds tid og årene efter havde Aldershvile en indkørsel, kranset af en lav, klippet hæk og bevoksninger af nåletræer og løvtræer på begge sider. Foran Aldershvile føres opkørslen rundt om en cirkelformet plæne, således at man har kunne køre direkte til hovedindgangen uden at skulle vende hestevognen. Man kørte venstre omkring. Se fig. 4.

Det samme var tilfældet 1901-1909, da Grevinden af Bagsværd ejede Aldershvile. Indkørslen var en jordvej, gennem en skov med høje nåle- og løvtræer, men uden den klippede hæk. Enkelte af nåletræerne fra Johan Theodor Holmskjolds tid var endnu i live.

Fig. 4. Øverst forrige side. Den skovlignende indkørsel fra vest til Aldershvile i 1799 med den runde opkørsel ved bygningen. Elias Meyer 1799. Fotograf Bjørn Johnsen, tilhører Drammens Museum og hænger på Gulskogen Gård, Norge.

Fig. 5. Nederst forrige side. Aldershvile, set fra Bøgholm i nord, med nordøst muren af kløvede kampesten. I muren ses en fordybning, hvis funktion er ukendt. På gårdspladsen ses en vandpumpe. Det hvide hus i højre side af billedet er ukendt. Elias Meyer 1799. Fotograf Bjørn Johnsen, tilhører Drammens Museum og hænger på Gulskogen Gård, Norge.

I den cirkelformede plæne foran hovedindgangen var der 1873 - 1877 anbragt en stor agave oven på en vase lignende sokkel. I Grevindens tid 1901-1909 stod kun den vaseformede del tilbage. I Carl Olsens tid 1917-1927 erstattes den af en sandstens lignende betonmonument, som også ses i dag.

Denne cirkelformede opkørsel foran hovedindgangen til Aldershvile var bibeholdt, til Gladsaxe kommune overtog Aldershvile i 1927, men er i dag lagt ud i græs, kranset af klippet taks. Den tidligere skovomkrandsede indkørsel er i dag en parkeringsplads med nogle få træer.

Kampestens murene i nord (3)

Kampestensmuren fra det nordøstlige hjørne var oprindeligt længere end den er i dag. Den gik ned til en af Holmskjolds kanaler. Kampestensmuren blev først blevet kortet af efter Grevinden af Bagsværd tid. Denne nu afkortede mur er delvis ombygget; kampesten kløvet på moderne vis indgår i den nu.

I såvel denne mur som den tilsvarende kampestenmur udgående fra det nordvestlige hjørne findes fra Holmskjolds tid en ca. 60 cm dyb, ca. 1,70 m høj og 1,88 m bred fordybning. Deres funktion er ukendt. Se fig. 5.

Muren fra det nordvestlige hjørne har formodentlig ikke været omlagt, da den for en stor del består af sten kløvet på gammeldags maner med kløvningsriller. Muren ender med to låger, båret af to cementsøjler, hver med en kugle på toppen. Se fig. 10.

Køkkenindgang bag om Aldershvile? (3)

I den nordøstlige kampestensmur har der ca. 1 m fra bygningen været en indgang til en nedgravet gang langs med hovedbygningens østside. Se fig. 6. På flere billeder falder der lys ned bag indgangshullet i muren, som indikere, at der er tale om en åben nedgravet gang. Gangens funktion er ukendt, men kan have været en bagindgang til køkkenet (Jensen, 2011). Den nedgravede gang blev skærmet af med et lavt rækværk, som kan ses på H.G.F. Holms maleri fra omkring 1850 af østsiden af Aldershvile (Housted, 1994), samt billeder fra 1860'erne og 1873, se fig 10. I Grevinden af Bagsværds tid var rækværket erstattet af en lav beplantning og en jernkæde ved havestuedøren.

Indgangen i nordøstkampestensmuren og opsætning af det lave rækværk blev udført mellem 1799 og omkring 1850, da det ikke ses på Elias Meyers billede fra 1799 se fig. 2.

Indgangen i muren blev lukket ved restaureringen af Aldershvile i 1973, men der forblev et hulrum langs ruinens østlige side, afskærmet med en jernkæde. I 1993 fyldtes gangen op med grus, og jernkæden fjernes (Jensen, 2011).

Fig. 6. Gårdspladsen nord for Aldershvile, 1902. Den hvide bygning til venstre "Elektricitetshuset", som blev opsynsmandens hus, da Gladsaxe kommune købte Aldershvile. Fordybningen i kampestensmuren ses også på fig. 5. I muren mellem fordybningen og Aldershviles hovedbygning førte en gang om på østsiden af huset. Bag denne kampestensmur er der en nu lukket grotte. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdeling.

Grotten ved gårdspladsen (3)

Bag den nordøstlige kampestensmur gemmer sig en grotte, som i dag er lukket. Den var åben i 1950'erne. Indgangen har været fra nordsiden af muren ud mod kanalen. Tidligere var der oven over grotten en udluftningskanal. Grottens funktion og tidspunktet for dens bygning og lukning er ukendt (Jensen, 2011).

Gårdspladsen (3)

Gårdspladsen er belagt med piksten, som ikke danner noget mønster, bortset fra en sti fra indgangslågerne og en sti på tværs til indgangsdøren i Aldershviles første etage.

På gårdspladsen foran kampestensmuren i øst stod en hvid muret bygning, "Elektricitetshuset". Grevinden af Bagsværd indførte elektricitet på Aldershvile i 1901-02. Senere fungerede den hvide bygning som mandskabshus for Aldershvile Slotsparks opsynsmand. Der var en tid, hvor det ikke var tilladt at gå på græsset (Jensen, 2011).

Nordvest for gårdspladsen er der i dag en bygning med offentlig toilet og opholdsrum for parkens personale. På dette sted har der tilbage i 1799 ligget en vinkelbygning. Se fig. 3 og 5.

Nord for gårdspladsen er en af Johan T. Holmskjolds kanaler. Se fig. 2 og 3.

Tepavillonen (4)

Et smalt område mellem Aldershvile og toppen af Bøgholm mod Bagsværd sø i nord, har næsten været friholdt for store træer tilbage fra 1799 og måske endda før. I 1873 blev det plejet omhyggeligt med græs og enkeltstående træer, så man havde en god udsigt til og fra en ottekantet tepavillon med kuppeltag på toppen af Bøgholm og igen en god udsigt ud over Bagsværd sø. Se fig. 7.

Fig. 7. Tepavillonen, beklædt med østersskaller, på toppen af Bøgholm og oven på iskældereren. Ved siden af tepavillonen ses lemmen, hvor isen blev firet ned i iskældereren. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billededeafdeling.

Tepavillonen stod på en forhøjning med trapper. I Grevinden af Bagsværds tid var området også delvis friholdt for store træer. Hvornår tepavillonen blev bygget, vides ikke.

Niels Munk Plum, der byggede Haraldsgave, ejede Bøgholm. Han restaurerede omkring 1915 tepavillonen eller østerspavillonen, som den også kaldes, da dens ydre væge var besat med skaller.

Tepavillonen fjernedes i begyndelsen af 1940erne (Maalebordsblad, 1943).

Iskælder (4)

Forhøjningen som tepavillonen stod ovenpå, er det øverste af en 5 meter dyb cirkelrund muret iskælder, med en diameter på omkring 3 m. Den eksisterer stadig, men er lukket med et stort brønddæksel. Indvendig kan man øverst oppe i siden se hullet, hvor man firede isen ned. I Grevinden af Bagsværds tid kunne man stadig ved siden af tepavillonen se den lem, hvor igennem man førte isen ind i iskælderen. Se fig. 7.

I bunden af iskælderen er der i siden ud mod Bagsværd sø en muret åbning på ca. 50 x 100 cm med små trapper.

For morskabs skyld lavede Niels Munk Plum en tunnel mellem iskælderen og en grotte ca. 30 m fra iskælderen. Ved en festlig lejlighed inviterede han sine gæster ned i iskælderen og ud gennem grotten (Haugbøll, 1967).

Hvor meget iskælderen blev brugt, vides ikke, men i Arbos tid (1804-1844) blev den fyldt med is fra Bagsværd sø (Haugbøll, 1967).

Grotten ved iskælderen (5)

Mellem tepavillonen og Bagsværd sø ligger en af parken to åbne grotter. Den er bygget af mursten, rektangulær og med kuppelformet loft. Tidligere var der to lange smalle mure af mursten, der som en tragt førte hen til grotten, men murene forfaldt og de er nu erstattet af kampesten. Indgangen er ca. 1,70 m højt og 1,87 m bred. Selve grotten er 3,70 m lang, 3,17 m bred og 2,37 m høj. I den højre væg er der øverst oppe et hul på 0,91 m x 0,52 m. Grottens og hullets funktion er ukendt, men den kan måske også have været anvendt til opbevaring af is.

Bagvæggen i grotten har været repareret af murermester Axel Jensen, der bekræfter, at der er et hulrum bag ved grotten mod iskælderen (Jensen, 2011).

Aldershvile Slotspavillon, keglebane og gammeldags "das" (6, 7, 8, 9)

Grosserer Carl Olsen købte jorden ved Aldershvile af Gustav Mayer, Grevindens forhenværende mand, i 1917, og på Catrine Holm opførte han ved arkitekt Thonning en sommerbolig i træ, som i dag er Aldershviles Slotspavillon og nu fungerer som restaurant.

Her blev nogle scener til TV-serien Matador optaget.

Keglebanen over for Aldershvile Slotspavillon er opført 1934.

Ved siden af Slotspavillonen ses et lille, sort rundt stråttækt træhus, der er et tidligere offentligt toilet med 4 lokumsspande. Overfor toilettet er et bådhus.

Pavillonerne i Bagsværd sø (10)

På den yderste spids af Cathrine Holm i et uvejsomt område har der ligget en terrasse ud

i Bagsværd sø. (Lyngbye, 1809, Generalkvartermesterstabens kort, 1820erne). Se fig. 2.

Omkring 1810erne var der på terrassen to ens firkantede, spinkle, hvide pavilloner med spidse, teltlignende tage. På hver af pavillonernes fire taghjørner og på den midterste spids af taget var der en halvmåne. Inde i pavillonerne var der langs væggene en bæk. Pavillonerne var åbne på en side og med et grønt gardin. Fra pavillonerne var der en fin udsigt over Bagsværd sø til bl.a. Sophienholm.

Det er vanskeligt at bestemme pavillonernes byggematerialer, men pavillonerne ser spinkle ud, som om de er af meget tynde, brede brædder og med teltdug som tag. Det har været et sted, hvor man har leget, hygget sig og sejlet i "chalup", et lille fartøj med sejl.

Vildnis, stisystem, kondisti og kanaler i Smaa Flasker (11)

Mose området mellem Cathrine Holm og Magdalene Holm, kaldet Smaa Flasker se fig. 3., er et fugtigt og uvejsomt vildnis. Jordbunden er flere steder ren spagnum. Allerede på Johan Theodor Holmskjolds tid har man her haft små dræningskanaler. De kanaler, man ser i dag, blev udgravet mellem 1900 og 1917. Området ligger i dag hen som vild natur med væltede træer.

Fra 1970erne til op i 1990erne var der i vildnisset stier og broer over kanalerne, samt en motionssti med forskellige klatreredskeer over kanalerne. De fleste af broerne er der stadig, men er ubrugelige på grund af væltede træer.

Kanalerne oprensnes af og til, og de er flere steder 1,5 m - 2 m dybe.

Fig. 8. Øverst forrige side. Pavilloner yderst på Cathrine Holm. Billedet er signeret "H" og er fra omkring 1811. Fotograf Bjørn Johnsen, tilhører Drammens Museum og hænger på Gulskogen Gård, Norge.

Fig. 9. Nederst forrige side. Pavilloner yderst på Cathrine Holm med udsigt til Sophienholm. Samuel Mygind, 1811. Fotograf Bjørn Johnsen, tilhører Drammens Museum og hænger på Gulskogen Gård, Norge.

Terrassen (12)

Fra havestuen er man gået direkte ud på en bred sti med plads til nogle havestole m.m. Der har altså ikke været nogen terrasse. Se fig 10.

I 1873 optræder en lille vold, der antyder begyndelsen til en terrasse, men først i 1877 optræder en bred gruset, vandret terrasse foran havedøren med et blomsterbed og en buet ydre kant med to trapper, hver med 4 trin. Mellem trapperne var der anbragt seks putti. På hver side af de to trapper var en marmor vase. Mellem de to trapper bestod volden op til terrassen især af græs, ellers af lave, bunddækkende planter. Putti og vaser er anskaffet mellem 1873 og 1877.

1901-1909 var her blomsterbede, lavt klippede hække fra havedøren og ud langs husmuren til nord- og sydsiderne af terrassen, og putti stående yderst mellem lave buske og stauder. Der var hvide borde og bænke på terrassen.

Efter branden i 1909 voksede det hele til og kom til at ligge hen. Putti reddedes, men solgtes fra.

I 1937 bestod den buede yderste kant af terrassen af store sten mellem trapperne, og der var anskaffet fire nye vaser ved de to trapper. Der var igen lave, klippede hække langs ruinen mod nord og syd for "havedøren". Terrassen bestod nu af en tæt klippet græsplæne og en sti der gik fra de to trapper op til "havedøren".

I dag består terrassen af en plæne med buksbombevoksninger på nord- og sydsiden. Hele den buede kant, på 25 m, der afgrænser terrassen mod plænen, består nu af 4 små trapper af granitkansten og med 5 stk. 70 cm høje granitsøjler. Terrassen fungerer i dag som en slags scene, når der er underholdning i parken.

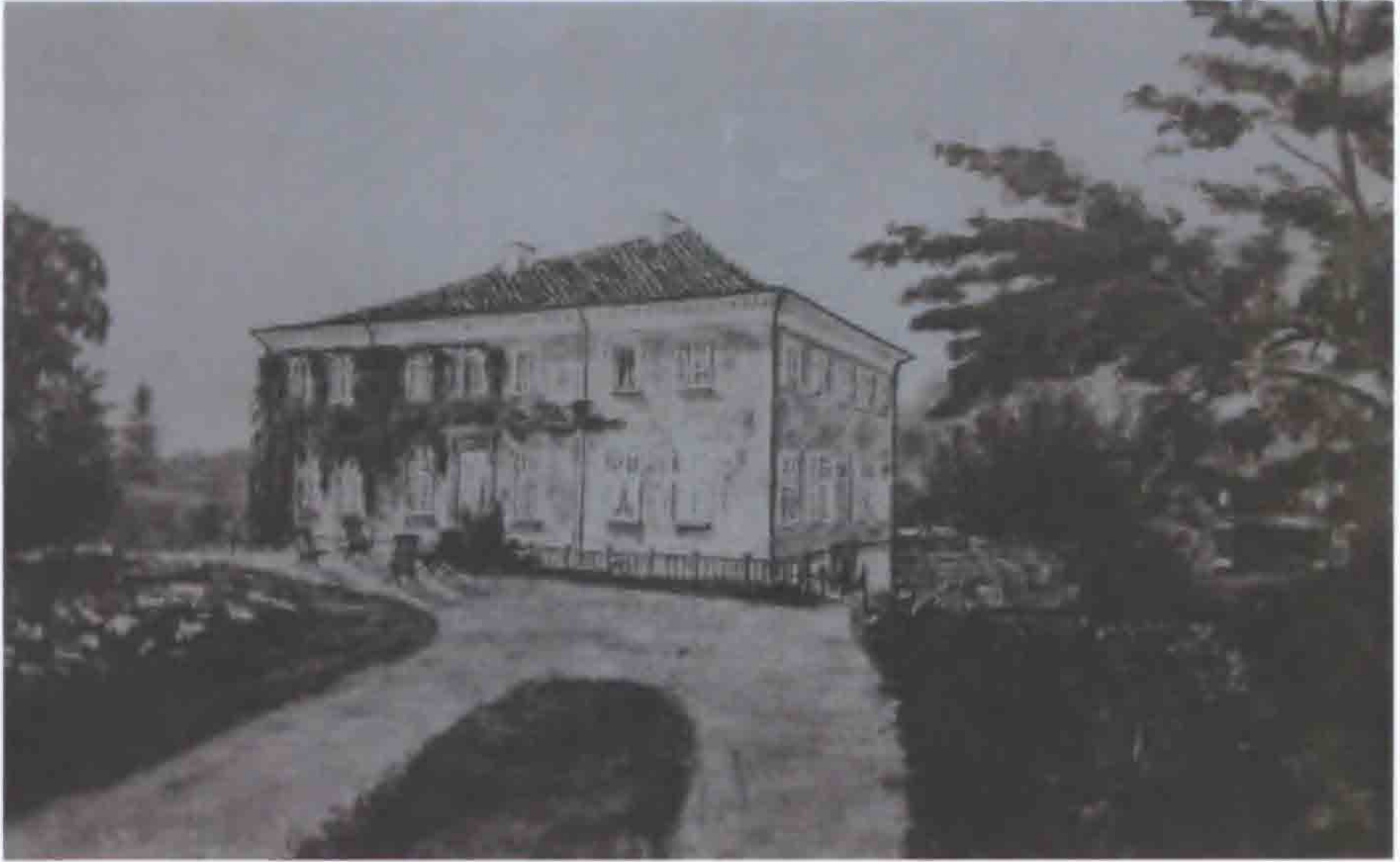

Fig. 10. Aldershviles østlige facade med en bred sti foran havedøren. 1860erne. Langs muren ses et lavt hegn. Dets funktion er ukendt. Indgangslågerne med søjler til nord-siden af Aldershvile ses i højre side. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedeafdeling.

Fig. 11. Nylavet terrasse med nye hvide putti, 1877. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedeafdeling.

Østplænen (13)

Denne østliggende, skrånende plæne har næsten ikke været beplantet. I 1799 var der på nordsiden en række ranglede træer, som omkring 1850 var blevet til store træer med grene ned til jorden. På dette tidspunkt var der enkelte bede med lav bevoksning. Ved havedøren stod en højstammet baljeplante (Housted, 1994).

I 1873 var der rundt om plænen en sti. Langs stien var der på syd- og østsiden en lav bevoksning af buske/stauder. I midten af plænen et bed med kannan (*Canna indica* hybrider) og olieplante (*Ricinus communis*) se fig. 12 og 14.

Både på nordsiden og sydsiden af plænen var der en bevoksning af store træer.

Både på nordsiden og sydsiden af plænen var der en bevoksning af store træer.

I dag er der kun et par træer på nordsiden, parklind (*Tilia x europaea*) og stilkeg (*Quercus robur*).

Sydøst ved kanalen står nu 4 store parklind (*Tilia x europaea*).

Fig. 12. Østsiden af Aldershvile med plæne, stier og kanal. I venstre side ses en række træer og buske, der beskyttede de bagved liggende drivhuse og orangeri mod nordlige vinde. 1873. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedeafdeling.

Fra Aldershvile blev bygget og frem til 1873 – 1877, skrånede arealet jævnt fra bygningen ned til Hjolmskjold's kanal, gennem den østlige del af parken. Se fig. 2 og 12. Mellem 1873 og 1877 laves terrassen og træerne på den sydøstlige side blev fjernet, og området blev udjævnet, så der var en svag skråning fra den østlige del af parken til den sydlige.

På plænen foran terrassen var i 1877 en flagstang, som bibeholdtes selv efter at Gladsaxe kommune overtog Aldershvile i 1927.

I 1877 og under Anden Verdenskrig var en del af Aldershvileparken indhegnet til græssende får. Se fig. 13.

Efter at Gladsaxe kommune overtog Aldershvile, blev der foretaget endnu en udjævning så der foran terrassen nu er et stort vandret område til udlægning af dansegulv eller opstilling af stole og borde.

Fig. 13. Træer, drivhuse-ne og orangeriet er væk og nu er der en svagt skrånende plæne mod syd. 1877. Det Konge-lige Bibliotek, Kort- og Billedaafdeling

Sten med skålformede fordybninger (14)

Ved et egetræ (stilkeg, *Quercus robur*) på den nordlige side af østplænen ligger en sten med skålformede fordybninger, som af Nationalmuseet er registreret som et af Gladsaxe kommunes få oldtidsminder. Stenen bærer præg af at være kløvet, og der er spor efter en rille til kløvning (Steiner, 1973).

*Fig. 14. Udsigten fra havestuedøren ud over Magdalene Holm til Bag-sværd sø. Højen på Magdalene Holm skjuler en af parkens to åbne grotter. I forgrunden ser "Br. Christian" på Kanna (Canna) og olieplante (*Ricinus*). Det Kongelige Bibliotek, Kort og Billedaafdeling, 1873.*

Udsigten fra Aldershvile over Magdalene Holm (15)

Fra 1873 har vi det første billede, der viser, at Magdalene Holm (Langholm) fra kanalen og ud til Bagsværd sø var en stor plæne med få spredte træer, som dannede en åbning ud til Bagsværd sø. Denne åbning fandtes også på Grevindens tid 1901-1909. I 1930'erne var to træer plantet i korridoren, men stadig var der udsigt over Bagsværd sø. Idag er udsigten over Magdalene Holm lukket af store træer. Hovedsagelig bøg (*Fagus sylvatica*) og eg (stilkeg, *Quercus robur*), en enkelt rødgran (*Picea abies*), fire tyrkiske ege (*Quercus cerris*), enkelte birketræer (vortebirk, *Betula pendula*) og rød-el (*Alnus glutinosa*) ved kanalen og Bagsværd sø.

Grotten (16)

På Magdalene Holm ved Bagsværd sø er en lille bakke, der ud mod Bagsværd sø indeholder en grotte. Grotten består af murede, kløvede kampesten. Den er 4,60 m dyb, 3,80 m bred og 2,10 m høj. Se fig. 14.

Det antages, at grotten er fra Holmskjolds tid, og at den ikke har ændret sig væsentligt siden 1784.

Området foran grotten er i dag en græsplæne med en sti udenom. Tidligere gik en sti tæt forbi grotten, og en overgang var der et rundt bed med funkia (*Hosta* sp.) foran grotten. Funkiaerne blev sat ud i søkanten, hvor de vokser i dag.

Fig. 15. Grotten på Magdalene Holm med Grevinden af Bag-sværd og datteren Stella, 1903. Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.

Kampestensmurene i syd (17)

Muren fra det sydvestlige hjørne af Aldershvile er flere hundrede meter lang og eksisterer i dag se fig. 3, kun gennembrudt af en vej og indkørsler til husene på Slotsparken. I dag er kun en lille del af muren i parken, resten er langs private haver.

I 1799 var der ingen vegetation op ad kampestensmuren, men omkring 1850 var der opsat gitter til planter både mod vest og mod øst.

På muren mod sydøst var der i 1799 en trappe, antagelig af træ, der førte ned fra den noget højere beliggende park bagved. Se fig. 1. Omkring 1850 er denne trappe erstattet med en trappe i selve muren og som går parallel med og i muren (Housted, 1994). Derefter fulgte to halvtags drivhuse. De lå symetrisk omkring et orangeri. Se fig. 1.

Mellem 1873 - 1877 blev den sydøstlige kampestensmur ændret til kun at være få meter lang og afsluttet med en runding, som det er idag. I 1970erne og 1980erne afsluttedes muren dog med en trappe der fulgte murens runding. Trappen er væk i dag.

Op ad kampestensmuren vest for Aldershvile står Grevinden af Bagsværds gravsten. Se fig. 19.

Drivhuse og orangeri (18)

Op ad den sydøstlige kampestensmur har der antagelig fra starten i 1784 været to drivhuse med et orangeri imellem. Bygningerne ses på landskabsmalerierne fra 1799 og 1850erne, samt flere kort bl.a. Generalkvartermesterstabens kort fra 1820erne, og Generalstabens kort fra 1850erne. Se fig. 1 og 16. I 1799 var begge drivhuse antagelig halvtagsdrivhuse, uden trempel.

På et tidspunkt renoveredes drivhusene. Omkring 1850erne var der sadeltagsdrivhuse, men taget mod nord var kort, så drivhusene lignede halvtagsdrivhuse. De havde en lille trempel. En lille del af drivhusene på hver side af orangeriet har fået en højere trempel og en mindre skrånende tagflade (Housted, 1994). Drivhusene og orangeriet har antagelig tilsammen været omkring 50 m langt.

Orangeriet har haft fire høje vinduer og en høj dobbeltdør.

Det har antagelig været omkring 9-10 m langt.

I 1799 var der på nordsiden af drivhusene plantet en række træer og buske, som omkring 50 år senere var blevet til store træer, der gav drivhusene en god beskyttelse mod nordlige vinde. Disse træer stod endnu i 1873, men var fjernet i 1877 sammen med drivhusene og orangeriet. Samtidig blev der foretaget en terrænu djævning, så plænen øst for Aldershvile skrånede mod sydsiden. Nærmest Aldershvile fik et par store træer lov til at stå.

I 1870erne opførtes et halvtags drivhus op ad kampestensmuren vest for Aldershvile.

Fig. 16. Kort fra 1820erne. Aldershvile ses som en sort firkant med cirkelformet opkørsel. Kanalen nord om Aldershvile er ikke indtegnet, medens kanalen syd om Aldershvile har to udvidelser. Drivhuse-

og orangeriet er indtegnet sydøst for Aldershvile som en streg med en fortykkelse på midten (oversigtskort nr. 18 og fig. 1). For enden af drivhusene ses en bro (oversigtskort nr. 20) der førte en sti fra Engels Holm til Magdalene Holm og via endnu en bro (oversigtskort 22) til grotten (oversigtskort nr. 16), samt sti til Catharine Holm. Terrassen i Bagsværd sø på spidsen af Cathrine Holm er ikke med på dette kort (oversigts-kort nr. 10 og fig. 3, 8 og 9). Generalkvartermesterstabens kort 1820erne. Gladsaxe Lokalthistorisk Arkiv.

På et tidspunkt renoveredes drivhusene. Omkring 1850erne var der sadeltagsdrivhuse, men taget mod nord var kort, så drivhusene lignede halvtagsdrivhuse. De havde en lille trempel. En lille del af drivhusene på hver side af orangeriet har fået en højere trempel og en mindre skrånende tagflade (Housted, 1994). Drivhusene og orangeriet har antagelig tilsammen været omkring 50 m langt.

Orangeriet har haft fire høje vinduer og en høj dobbeltdør. Det har antagelig været omkring 9-10 m langt.

I 1799 var der på nordsiden af drivhusene plantet en række træer og buske, som omkring 50 år senere var blevet til store træer, der gav drivhusene en god beskyttelse mod nordlige vinde. Disse træer stod endnu i 1873, men var fjernet i 1877 sammen med drivhusene og orangeriet. Samtidig blev der foretaget en terrænu djævning, så plænen øst for Aldershvile skrånede mod sydsiden. Nærmest Aldershvile fik et par store træer lov til at stå.

I 1870erne opførtes et drivhus op ad kampestensmuren vest for Aldershvile.

Sydhaven (19)

Aldershviles hvide bygning har ligget hævet over den svagt skrånede sydlige del af parken ned mod en af Holmskjolds kanaler. I 1799 var der nærmest Aldershvile et rundt bed med blomstrende planter. Derefter fulgte mod syd to rektangulære græsplæner, hvor imellem der stod et solur på en sokkel. Nedenfor græsplænerne løb kanalen. Se fig. 1.

Foran drivhuset og orangeriet var i 1799 et haveanlæg med lave buske og/eller stauder og mindre træer med runde kroner.

Vest for Aldershvile lå frugt- og grønsagshaven i 1799.

Omkring 1850 var soluret væk, og i stedet for var der en mandsfigur på soklen. Foran Aldershvile stod en baljeplante på en

forhøjning, et bed og et lille træ, ellers var området lagt ud i græs. Buskene og træerne foran drivhusene og orangeriet var væk og der var kun et enkelt træ tilbage.

Omkring 1850 var der plantet lave buske, der viste grænsen mellem parken og området med frugt- og grønsagshaven i vest. I 1873 dyrkes der hvidkål helt op til parken i sydvest for Aldershvile.

I Grevindens tid, 1901-1909, var der græsplæne foran sydsiden af Aldershvile. Tæt på den østlige kampestensmur var et rundt bed til sommerblomster. Et år var der bl.a. hamp (*Cannabis sativa*) i bedet.

På samme tid var køkkenhaven vest for Aldershvile med mindst to drivhuse, et halvtags drivhus op ad kampestensmuren og et saddeltagsdrivhus.

Efter at Gladsaxe kommune overtog Aldershvile i 1927, har der været skiftende bede. Tæt på ruinen lå et ottekantet bed med lave klippede hække og roser. Senere blev der i 1970'erne og 1980'erne hver sommer plantet dahlia i området.

I dag er det en åben græsplæne med to rækker af sjældne træer som: duetræ (*Davidia involucrata*), ambratræ (*Liquidambar styraciflua*), alm. trompetkrone (*Catalpa bignonioides*) og tulipantræ (*Liriodendron tulipifera*) i den vestlige række. Mod øst står tibetansk kirsebær (*Prunus serrula*), korktræ (*Phellodendron amurense*) og kinesertræ (*Koelreuteria paniculata*). Uden for rækken står en ægte kastanie (*Castanea sativa*). Syd for disse træer står en ahorn (*Acer pseudoplatanus*) og 5 egetræer (stikleg, *Quercus robur*) plantet tæt sammen i 1990, til minde om den tidligere stadsgartner Åge Nicolaisen (Leegaard, 2011)

Broer (20,21,22)

I en park med kanaler som Aldershvile slotspark var og er broer en vigtig bestanddel. Helt fra starten har der været broer (Lyngbye, 1809).

Omkring 1850'erne førte en lav hvid træbro med et flettet rækværk over kanalen

Fig. 17. Betonbro fra Carl Olsens tid 1917-1927 Oversigtskort nr. 20. Foto F.T. Sørensen, 2011.

syd for Aldershvile. På samme tidspunkt var der over kanalen i den sydøstlige del af parken en høj halvcirklet træbro med rækværk og en lav bro over den nordøstlige del af kanalen. På dette sted har der været bro siden 1820erne og helt frem til i dag. (Generalkvartermesterstabens kort., 1820erne).

De ældste broer i parken i dag er to sandstensemitterende betonbroer, hver med fire vaseformede plantekummer, fra Carl Olsens tid, 1917-1927. Fig. 17, oversigtskort nr 20 og 21. Plantekummerne blev tidligere vinterbeskyttet med trækasser, der blev sat op ovenpå plantekummerne.

En kanal skærer tværs gennem Magdalene Holm, så grotten i øst ligger på en ø for sig. Over denne kanal har der siden Carl Olsen 1917-1927 var ejer, været 3 broer (oversigtskort nr. 22). Først en "løvebro" antagelig opstillet af Carl Olsen fig.18, dernæst en træbro med et rækværk bestående af mange kryds (ca. 1931). Den bro vi ser i dag er mere simpel, med et rækværk af vandrete brædder. På dette sted har der været bro siden 1820erne, fig. 16 (Generalkvartermesterstabens kort. 1820erne).

Broerne i Aldershvile parkens vildnis "Smaa Flasker" er alle

træbroer uden rækværk, med undtagelse af vejbroen mellem Bøgholm og Cathrine Holm.

Fig. 18. Løvebro fra Carl Olsens tid 1917-1927. Se oversigtskort nr. 22. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedeafdeling.

Kanaler

Under Holmskjold, antagelig omkring 1780erne udgravedes tre kanaler, syd, øst og nord for Aldershvile, i de sumpede områder mellem holmene. Se fig. 3.

I 1820erne var kanalen øst for Aldershvile udvidet med en lille sø. Yderligere var der gravet en kanal syd om grotten på Magdalene Holm, så grotten kom til at ligge på en ø (Generalkvartermesterstabens kort. 1820erne). Se fig. 16.

Kanalen syd om Aldershvile blev omkring år 1900 dækket til, men endnu i 1950erne var der en lille sø foran Aldershvile og i dag er der en lille sø på en nabo-grunden. Se A. på oversigtskort.

Stisystemet

Hvordan stisystemet har været fra starten, er ukendt. Fra 1820erne var

der for enden af drivhusene en bro over den østlige kanal og en sti op på Magdalene Holm, der gik dels til grotten dels til Cathrine Holm. Se fig. 16.

I 1850erne, 1860erne og i 1873 gik der fra havestuedøren en sti til hver side omkring østplænen. Da terrassen kom til i 1877, gik stierne ud fra terrassen. Dette stisystem bibeholdtes efter Gladsaxe kommune overtog Aldershvile. I dag går stier nord og syd om Aldershvile og videre over til Magdalene Holm. Herfra går dels to stier mod nordvest til Cathrine Holm og dels en sti mod sydøst, ud af parken.

Området syd for Aldershvile har ændret sig. 1799 var her stier langs kampestensmurerne, Aldershvile, omkring runde bede og firkantede plæner. Fra omkring 1850erne til 1873 kun stier langs kampestensmurene, Aldershvile og rundt om en større plæne. I 1877 er kun stien langs kampestensmuren og Aldershvile tilbage, forenet med en sti fra østsiden af parken.

Fig. 19. Aldershvile set fra syd, med Grevindens gravsten nederst i venstre hjørne. 2010. Kampestensmuren i venstre side er flere hundrede meter lang. Muren i højre side er i dag kun få meter lang.

Det var denne mur drivhusene og orangeriet stor op ad. Foto F.T. Sørensen, 2010.

Efter Gladsaxe kommune overtog Aldershvile anlagdes en sti ud fra Aldershviles sydlige facade, rundt om et ottekantet bed og videre ned mod syd.

I dag er det hele lagt ud i græs.

Aldershvile Slotspark i dag

Slotsparken er et yndet udflugtsmål og da parkens stier indgår i et stisystem omkring Bagsværd sø, kommer her mange motionister på cykel og til fods, børnehaver, skoleelever foruden gående og grillende gæster.

Brudepar lader sig gerne fotografere foran ruinen.

Ofte er der parkunderholding, dels ved foreninger og dels Gladsaxe kommune, f.eks. jazzmusik, hundeshow, sækkepibemusik og folkemusik med folkedans. Det Konservative Folkeparti holder hvert år deres grundlovsdag den 5. juni i Aldershvile slotspark.

Tak

Tak til Drammens Museum for Kunst og Kunsthistorie for tilladelse til at måtte anvende værker af Elias Meyer, Samuel Mygind og "H" fra Gulskogen Gård.

Kilder

Benyttede billedværker og kort fra:

Det Kongelige Bibliotek
Kort- og Billedeafdeling
Slotsholmen
1016 København K

Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv
Med hjælp af Eva Molin
Søborg Hovedgade 200
2860 Søborg

Malerier af Elias Meyer, Samuel Mygind og "H" figurene 1, 2, 4, 5, 8, og 9 er alle ven-ligst leveret af sjefkonservator Einar Sørensen og fotograferet af Bjørn Johnsen,
Gulskogen Gård,
Drammens Museum for Kunst og Kunsthistorie
Konnerudgatan 7
3045 Drammen
Norge

Housted, E., 1994. Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner. 436 sider. Rhodos. Benyttet 3 akvareller af H.G.F. Holm. Heraf befinder et akvarel på Gladsaxe Rådhus og 2 akvareller på Københavns bymuseum.

Litteratur

Generalkvartermesterstabens kort fra 1820erne. Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.

Generalstabens kort fra 1850erne. Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.

Haugbøll, C., 1967. Grevinden af Bagsværd og Aldershviles historie, Århus.

Hermann, A.J., 1993. De gamle gårde i Gladsaxe Kommune. Årbog 1992-93. Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. 21:7-54.

Housted, E., 1994. Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner. Kbh. Rhodos

Jensen, A., 2011. Personlig meddelelse fra murermester Axel Jensen, Marie Grubbes Allé 19, 2800 Lyngby.

Kort 1900. o8nø. Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.

Københavns Rytterdistrikts Birks skøde- og panteprotokol 1784.

Leegaard, N., 2011. Vej- og Parkafdelingen. Gladsaxe kommune. Personlig meddelelse.

Lyngbye, N., 1809. Kort over Bagsværd Byes Jorder beliggende udi Kjöbenhavns Amt, Sokkelunds Herred, Gladsaxe Sogn. Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.

Maalebordsblad, 1943. M3129, 1:20000. Det Kongelige Bibliotek.

Molin, E., 2011. Personlig meddelelse. Eva Molin, Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.

Olsen, I.S., 2011. Personlig meddelelse. Ib Spang Olsen, Slotsparken

64, 2880 Bagsværd

Steiner, B.J., 1973. *Oldtids-og andre fund i Gladsaxe Kommune. Årsskrift 1973 Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune.* 1973:38-48

Sørensen, E., 2011. *Personlig meddelelse fra Schefkonservator Einar Sørensen, Drammen Museum.*

Oplysende litteratur

Årsskrift/Årbog. Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. 1968-2011.

Hertz, P., 1979. *Aldershvile. Kursusopgave i Havekunstens historie. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Institut for Økonomi, Skov og Landskab, Sektion for Landskabsarkitektur. 29 sider. Gladsaxe Lokalhistorisk Arkiv.*

Meldgaard, P. 2000. *Renovering af Aldershvile Slotspark. Bachelorprojekt. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Institut for Økonomi, Skov og Landskab, Sektion for Landskab. 39 sider. Det Biovidenskabelige Fakultetsbibliotek.*

Små meddelelser

Jubilæumsarrangement.

Forelæsning ved professor Robert E. Grese fra University of Michigan om udvandrerens og landskabsarkitekten Jens Jensen (1860-1951) - en skaber af parker og haver med brug af lokale vilde planter.

Den 15. september 2010 fejrede Havebrugshistorisk Selskab sit 40 års jubilæum i Det Biovidenskabelige Fakultets Festauditorium med 94 tilhørere og hermed det største antal deltager Havebrugshistorisk Selskab har haft ved et enkelt arrangement.

Det festlige arrangement med forelæsning og efterfølgende traktement kunne gennemføres takket være en stor donation fra Havefonden af 2007.

Professor Robert E. Grese i festauditoriet. Foto: Kirsten Lund-Andersen.

Havebrugshistorisk Selskabs formanden Jette Abel, bød velkommen og fortalte om selskabets tilblivelse og historie op til i dag. Derefter gav Jette Abel ordet til professor Robert E. Grese fra University of Michigan.

To dage tidligere havde Robert E. Grese forelæst på Sønderborg Slot, på 150-årsdagen for Jens Jensens fødselsdag.

Jens Jensen blev født 13. september 1860 nær Dybøl. Han tilbragte sin barndom og ungdom i den tysk besatte del af Sønderjylland. Efter skoletiden arbejdede han nogle år på familiens gård. Nitten år gammel kom han først på Vinding Højskole og derefter på Tune landboskole. Efter disse skoleophold i Danmark aftjente han sin værnepligt i den tyske hær i Berlin. Derpå var det meningen at han skulle overtage familiens gård, men i 1884 udvandrede han med sin udkårne til USA.

I begyndelsen arbejdede han i Florida og Iowa, men i 1886 flyttede han til Chicago, hvor han forblev resten af sine dage.

I Chicago startede han som gadefejer i West Parks District. Om vinteren arbejdede han hos Swain Nelson, en svensk landskabsgartner. Her fik Jens Jensen oparbejdet en væsentlig viden og erfaring om havebrug.

I weekender tog familien gerne på ture ud på prærien og her fik Jensen kendskab til de lokale planter.

1888 blev et vigtigt år. Da anlagde Jens Jensen, hvad han kaldte "the American Garden" i et hjørne af Union Park. Det særlige var, at Jens Jensen brugte lokale planter.

Jens Jensen steg hurtig i graderne og blev direktør. I 1900 blev han dog fyret fra denne stilling, fordi han nægtede at deltage i politisk bestikkelse.

Omkring 1900 udviklede Chicago sig voldsomt fra at være en by med få hundrede tusinde til en by med flere millioner indbyggere. De oprindelige midtvestlige landskaber begyndte at forsvinde, landskaber som burde bevares.

Der blev nedsat et parkudvalg der på langt sigt skulle gøre Chicago grønnere. Jens Jensen blev bedt om at lede og i 1905 blev han igen chef for West Park District og kunne føre udvalgets plan ud i livet.

Jens Jensen anså naturbeskyttelse og byforbedring for to sider af samme sag. Han anså det for vigtig at mennesker havde tæt kontakt

med naturen. Skoler skulle anlægges med direkte adgang til naturen, så børn kunne lære de vilde planter at kende og få jord under neglene.

Ofte udførte han anlæg der gav mulighed for kulturelle tiltage, f. eks. dans, sang, musik, teater m.m.

Utallige er de parker, parkanlæg, anlæg ved skoler og private haveanlæg Jens Jensen arbejdede med fra Union park, anlagt 1888, til Cherryland High School, anlagt 1948, kun få år før sin død i 1951.

På trods af at Jens Jensen blev til dels overset af efterfølgende landskabsarkitekter har interesse for hans filosofi og design vokset markant de sidste år.

Robert E. Grese gav et spændende indblik i Jens Jensens liv og den indflydelse hans virke har i dag.

Tak til Havefonden af 2007 for økonomisk støtte.

Finn T. Sørensen og Richard Hare

Forfattervejledning:

Fra Kvangård til Humlekule udkommer én gang om året, normalt i december.

Artikler og boganmeldelser skal være redaktionen i hænde senest 1. september.

Artikler på 2-3 sider anbringes under små meddelelser.

Teksten skrives i Microsoft Word.

Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling.

Gældende retskrivning skal følges. Citationen anføres med citationstegn.

Artiklens titel må gerne være oversat til engelsk.

Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutnoter.

I litteraturlisten skrives forfatterens efternavne først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel. Tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal.

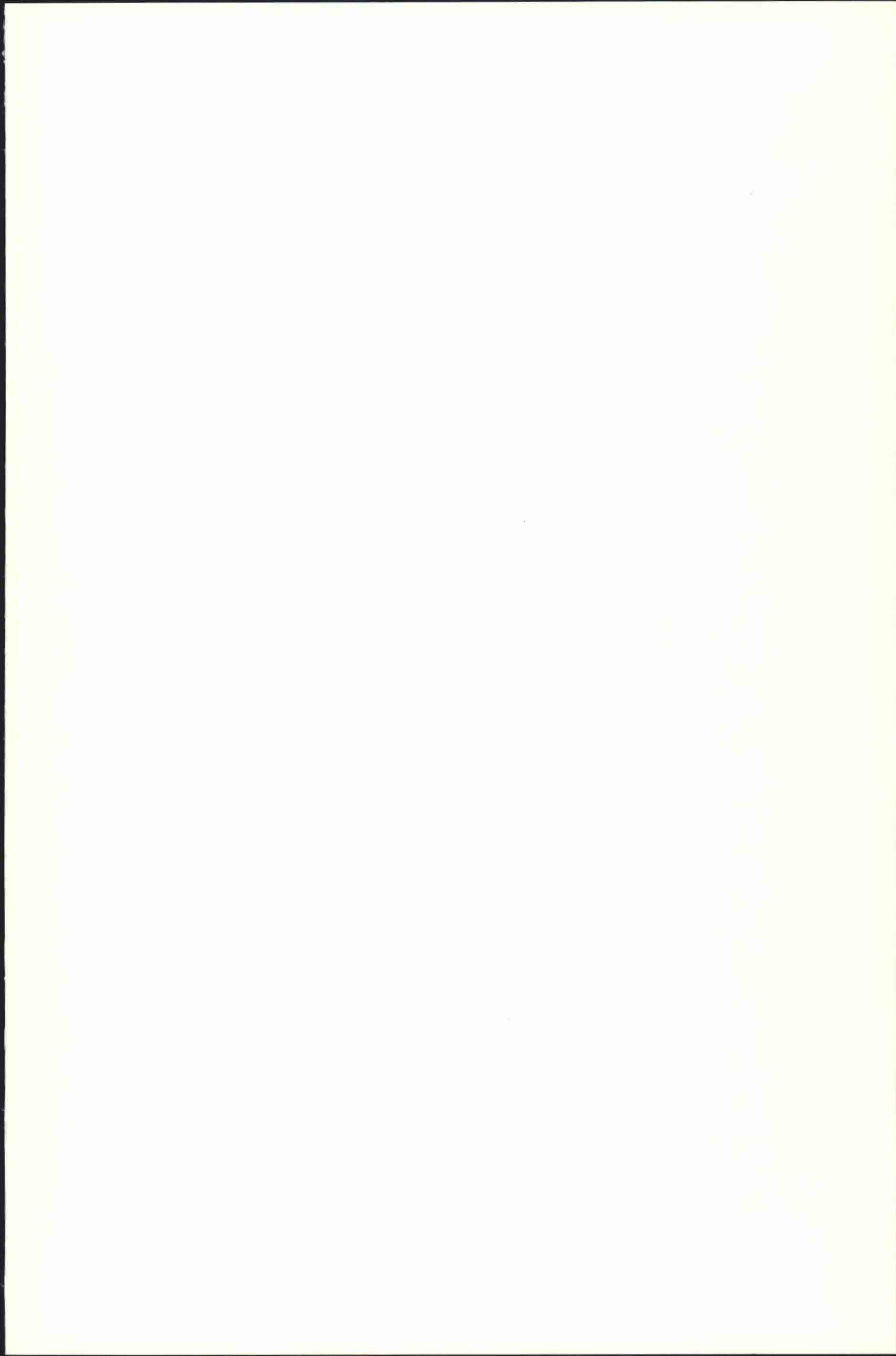
Der bør altid afleveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfoto, stregtegninger eller i elektronisk form, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationer gengives som regel i sort/hvid.

Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der modtages ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Forfatterens uddannelse (titel) og arbejdsadresse bedes anført.

Indlæg indsendes på e-mail: havehistoriskselskab@gmail.com.

Indholdsfortegnelse

Jesper Bærentsen: Fra havekarl til handelsgartner.	4
En mikrohistorisk undersøgelse af professionaliseringen af dansk gartnerierhverv under industrialiseringen	
Bjarne Larsen: Krokus – en kulturplante med en lang historie	35
Finn T. Sørensen: Beskrivelse af Aldershvile Slotsparkes historiske	48
udvikling ved hjælp af malerier, fotografier og kort	
Små meddelelser	
Jubilæumsarrangement. Forelæsning ved professor Robert E. Grese	81
fra University of Michigan om udvandrerens og landskabsarkitekten Jens Jensen (1860-1951) - en skaber af parker og haver med brug af lokale vilde planter.	
Forfattervejledning	84